

В. ДОДАТОК.

ДВІ РУСКІ НАРОДНОСТІ.

(Переклад з російського.)

Певна річ, що географічне положення було першою причиною витворення різниці народностей. А чим низше на ступнях цивілізації стоїть який нарід, тим більше і скоріше географічні обставини впливають у него на вироблене свого окреминого типу. Народи, котрі не мають міцних основ, легко переміняють ся, коли переселять ся з одної країни в другу, бо запас виховання, придбаного на старих селищах, у них вельми убогий. Перейшовши на нове місце і розвиваючись тут даліше, такі народи переймають легко і присвоюють собі ті нові усліва, які надає їм характер нової місцевости враз зі всіми обставинами. Борба може бути тим слабша, чим менше є в народі того, на що можна оперти ся.

Інакше стане ся з народом, котрий на перших своїх селищах надбав собі чого такого, що задовольняло его, що він уважав за користне для себе або за свої сыятощі. Такий нарід, переходячи в нову країну, переносить туди і свої старі зачатки, і они стають ему опорою, коли обставини нового життя зачнуть спонуковати его до переміни себе. Видима річ, що Англієць, коли переселить ся в тропікальні сторони, буде там довго берегти свою цивілізацію, свої навички, свої розуміння, набуті вихованем на своїм північнім острові. Навпаки коли-би громаду американських Індіан переселити

в Росію, то они, стикаючись з Росіянами, переняли би вид пануючої народности краюї; если ж би лишити їх ізольованими від зближення до північної просвіти, то они в найблизших поколіннях перемінили б ся відповідно до клімату, ґрунту і місцевости і витворили б самі з себе цілком иншу народність, в котрій тільки слабими рисами відзивало би ся те, що нагадувало би їх далеку батьківщину. За глибокої давнини, за часів молодости народів переходи їх з одної країни в другу виробляли окремішні типи і витворювали народности.

Тількож не самі лише переселеня та географічні услівя взагалі переміняли народи і формували народности; враз з тим впливали на се ще й гісторичні обставини. Народи, перейшовши з одного краю в другий, не проживали самотою, але зносили ся, стикали ся з другими; від сего залежав їх розвій і вироблене форм житя. Инші народи переміняли ся, і не переселяючись, від напливання або впливу сусідів і захожих; наконець різні переміни в їх громадскім житю витискали ся на народній істоті і клали на будущину особливі признаки, неподібні до попередних. Таким чином мало-помалу нарід в протягу часів переміняв ся і ставав вже не тим, чим був колись. Все отсе складає те, що можна одним словом назвати гісторичними обставинами. Тут висший чи низший ступінь розвитку цивілізації або прискорює або зупиняє переміну. Все тут діє ся після того самого закона, як і тогди, коли переміну витворюють географічні услівя. Нарід більше просвічений стоїть міцнійше за свою старовину, упертійше держить ся своїх звичаїв і береже память своїх предків. От наприклад Рим, хоч він

і завоював Грецію, а она опанувала его своєю просвітою; а Гальлія, підпавши під Рим, стратила свою мову і народність, бо завойователі її були більш просвічені а сильні. Стріча з народом слабшим зміцняє народність сильнішого, як стріча з сильнішим ослаблює.

Народність може витворювати ся в різних часах людського розвою, тількиж се витворюване іде легше в дитиннім віці, ніж в спілім зрості духового житя. Переміну народности можуть викликати супротивні причини, як: потреба дальшої цивілізації і з'убожіне та занепад попередньої, сьвіжа жвава молодість народу і немічна старість его. З другої сторони майже така сама тривкість народности може походити і від розвитку цивілізації, коли нарід витворив в житю своїм багато такого, що веде его до дальшої духової праці в тій самій сфері, коли у него є в запасі багато інтересів для вироблення з них нових появ просвіти, — може походити і від недостатку зовнішних принук до дальшого оброблювання запасних матеріалів просвіти, коли нарід вдовольняє ся заведеним ладом і не поступає наперед. Се останне ми видимо у тих народів, які приходять в стичку з такими, у котрих є більше сили як у них; тогди висші верстви такого народу переймають ту народність чужу, народність над ними пануючу, а маса тримає ся своєї попередньої, тому що пригнетений стан її не дає їй ані спромочи ся на розвиване тих основ, які у неї лишили ся з попереднього часу, ані переймити чужу народність вслід за горішніми верствами.

Література єсть душею народного житя, єсть самосвідомістю народности. Без літератури народність єсть тільки пасивною появою, і длятого

чим багатша, чим достатнійша у народа література, тим тривкійше стоїть его народність, тим більше єсть порук, що він завзятійше охоронить себе від ворожих обставин гісторичного життя, тим виразнійше і яснійше виявляє ся сама істота народности.

В чім же лежить та істота взагалі? Ми сказали вище, що появи зовнішнього життя, складаючі суму різниць одної народности від другої, суть тільки зверхні признаки, котрими виявляє ся те, що криє ся на самім споді народної душі. Духовий состав, ступінь чуття, склад ума, напрям волі, погляд на духове і громадске життя, все що вироблює вдачу і характер народу, — се укриті внутрішні причини его відрубности, що надають дихане життю і суцільність его тілу. Все, що належить до того духового народного состава, не показує ся поодиноким, віддільно одно від другого, але вкупі, нероздільно, одно і друге взаємно піддержують ся, взаємно себе доповняють, і тому все разом складає оден огрядний вид народности.

[I.]

Приложім тепер сї загальні прикмети до нашого питання про різницю межі велико-рускою а малорускою або южно-[полуднево-]рускою [українсько-рускою] народностями.

Початок сеї різниці як і взагалі розпаданє славянського племені на відрубні народи губить ся в глибокій давнині. З тої пори, як о Славянах появили ся звістки у грецких письменників, они були вже розділені і стали відомими або яко більші відділи або як малі галузи, з котрих деякі не знати куди примістити. І так Прокопій ділить

Славян на дві великі галузі: Антів і Славів, Йорнандес на три: Славів, Антів і Венедів. Певно, що кожда з більших галузій ділила ся на менші. На се вказують звістки у Прокопія і Маврікія про те, що Славяне раз-у-раз провадили межі собою війни і жили групами в-розкид; бо де поміж групами народу іде вороговане, там мусять конче через те саме витворити ся етнографічні окремішности і відміни. Константин Багрянородний начисляє вже кілька дрібних галузок Славян. Наш перший літописець виставляє спеціально відділ Руских Славян роздробленим на кілька галузій, кожду з відмінами від другої, зі своїми обичаями і звичаями. Певна річ, що декотрі з них були межі собою більше споріднені як з другими. Таким способом кілька етнографічних галузій, більше похожих одна на другу загальними прикметами, стали складати одну народність; так і всі руско-славянські народности разом зложили одну загальну народність руску в відношеню до інших славянських племен на полудни.

Але чи є в глибокій давнині сліди істновання українсько-рускої народности? чи помежі славянськими народами полуднево-західного простору нинішньої Росії було таке сполучене, щоби они представляли одну етнографічну групу? Сего в літописи прямо не сказано; в тім згляді щасливійша білоруска народність: она визначає ся виразно, під стародавною назвою Кривичів, на тім просторі, котрий заселила потім, де она й доси сидить розпавшись на дві частини, західну і східну. На полудни згадують ся в давнину тільки народи, і нема для них спільного свідомо-однакового для всіх названя. Але чого не договорює літописець в своїм етнографічнім нарисі, те доповняє сама

гісторія і аналогія давного етнографічного розгалуження з теперішнім. Дуже наглядним доказом глибокої давнини українсько-руської народности, яко одного з типів славянського світа, що обіймає в собі позначки дрібніших частин, се разяча подібність українського наріччя до новгородського. Сеї подібности годі не завважати і тепер, де багато зайшло перевертів, які провадили до того, щоби її стерти і змінити. А не можна сего вияснити припадком або звертати на те, що в великоруских провінціональних наріччях є багато розкинутих рисів українсько-руського наріччя. Певно, як лише одна яка позначка подибле ся в однім або другім місці, то она сама по собі ще не може бути доказом давного близшого споріднення, але коли назбирає ся сила тих позначок, що становлять характер українського наріччя в новгородскім, то се вже безсумнівна вказівка, що межі давними ільменськими Славянами і Українцями було далеко ближе споріднене, ніж межі Українцями а иншими славянськими племенами нинішньої Росії. В давнину се споріднене було наглядніше і чуттійше. Оно пробиває ся і в новгородских літописях і в стародавних письменних памятниках. А не могло се споріднене повстати инакше, як тільки в глибокій давнині, тому що тії віддалені та иншими народностями переділені краї не мали такої живої стичности з собою, щоби схожі етнографічні позначки могли перейти з одного на другий. Тільки в споконовічних передгісторичних часах скриває ся початок і жерело сего споріднення. Оно вказує, що часть українського племені, відорвана силою незнаних нам тепер обставин, удала ся на північ і там осіла зі своїм наріччєм і з зачатками

свого громадского життя, які виробила ще в попередній садибі.

Тая східність полудневого нарічя з північним єсть на мою гадку цілком певним доказом давности і нарічя і народности української Руси. Очевидно було би безпідставно гадати, що українсько-руська народність в стародавніх часах виглядала так само, як її бачимо опісля. Гісторичні обставини не давали народови стояти на однім місци і задержувати без зміни те саме положенє, ту саму постать. Коли ми говоримо о українсько-руській народности в давнині, то розуміємо її в тім виді, який був прообразом теперішнього виду і в яким находили ся головні риси, що становлять незмінні позначки, єуть народного типу, спільного для довгих часів, спосібного устояти ся против всіх ворожих руйнуючих нападів; а не маємо на гадці ті зміни, які той тип переймав з часом і переробляв на свій лад або при нагоді приймав і тратив яко щось, що лише хвилево наплило а чуже було его природі.

Звертаючи ся до рускої гісторії, можна прослідити, як те, чого не договорив літописець в своїм етнографічнім нарисі о українській Руси, само себе виговорило в тих обставинах, котрі зложили гісторичну долю українсько-руского народу. Коли перший етнограф, вичисляючи своїх Полян, Деревлян, Улучів, Волинян, Хорватів, не дав їм всім одної назви, віддільної від інших Славян нинішньої Росії, то дала їм її небавком гісторія. Доси наука не рішила наконечно, чи тую назву Русь, нам всім властиву, занесли з Балтійского побережя чужинці, що поселили ся серед одної галузи українсько-руского племені, чи она, як гадають декотрі учені, опираючись особливо

на східних донесеннях, була і перше краєвою назвою на рускій землі. Але вже в XI-ім століттю тая назва розширила ся на Волинь і на нинішню Галичину, а не переходила ще ані на північний схід ані до Кривичів ані Новгородців. Вже осліплений Василько, висказуючи свої наміри присланому до него Василю, говорить о пляні мстити ся на Ляхах за землю *руськую*, і розуміє не Київ, але тую землю, котра опісля приймила назву Червоної Руси. В XII-ім століттю розуміли в росто-вско-суздальській землі під Русію взагалі полуднево-західну сторону нинішньої Росії. В шир-шій змислі назва Руси деколи розтягала ся на землі звязані з Русію, спершу політично підвласні Руси або Києву, а потім, коли політичне пер-шенство Києва упало, в церковнім згляді зави-симі від руского митрополита та видячі в Руси столицю своєї спільної віри. Але в своїм властивім змислі тая назва була етнографічною назвою українсько-руского народу для відріжнення его від других славянських частій; дрібні племена, які вичислив літописець в своїм вступі, щезли або відійшли на третій плян, в тінь, коли межі ними наступило сполучене і на верх вийшли самі тільки спільні їх позначки. Назва Русь для нинішнього українсько-руского народу перейшла і до чужинців, і всі стали називати Русію не всіх Славян ни-нішньої Росії, іно полудневий захід Росії, насе-лений тим народом, котрий тепер називають по-луднево-[українсько]-руским або малоросійским. Сеся назва так перейшла і на дальші часи. Коли західні Славяне нинішньої Росії, спонукані впли-вом Литовців, злучили ся всі в одно політичне тіло, они приймили сполучаюче прозвище Литва; се прозвище дістало ся білорускому краєви і біло-

руській народности, а українсько-руська народність лишилася при своїй давній назві Руси.

В XV-ім століттю відрізнявано на землі нинішньої Росії чотири галузи східної Славянщини: Новгород, Московщину, Литву і Русь; в XVI-ім і XVII-ім століттю, коли Новгород був згладжений, Московщину, Литву і Русь. На сході під назвою Русь розуміли приналежність до одної загальної славянської семі, розгалуженої і роздробленої на часті, а на полудневім заході се було імя одної галузи сеї семі. Суздалець, Москаль, Смоленець були Рускими через ті позначки, котрі служили органами їх сполучення, через походжене, віру, книжну мову і злучену з нею просвіту; Київлянин, Волинець, Червонорусин були Рускими через свою місцевість, через особливости свого народного, громадского і родинного побиту, через свої звичаї і обичаї. Кождий був Руским в тім згляді, в яким східний Славянин був не Руским, але Тверитянином, Суздальцем, Москалем. Злучене країв було справою загальною, тому-ж давна назва, колись уживана для означення всеї федерації, стала народною і для східної Руси, як тільки загальні засновини поглинули розвій часткових: з іменем Руси лучилося для них здавна спільне, вирівнююче, сполучаюче. Коли ж з ріжних земель зложила ся московська держава, то она легко присвоїла собі назву Руси, і нарід єї при звичаїв ся до знаомої єму передше назви та переніс її від загальних позначок на більше місцеві і часткові. Назва »Руский« зробила ся і для півночі і для сходу тим, чим за давного часу була виключно для самого лише полуднево-західного народу. Тогди сей останній нарід лишив ся мовби без назви; єго місцеве спеціальне імя, уживане другим на-

родом лиш яко загальне, зробило ся для другого тим, чим було перше для него. У українсько-руського народу мовби украдено назвиско. Стало ся навпаки тому, як було в давнину. Як тогди північно-східна Русь називала ся Русію тільки в загальнім значіню, а в своїм спеціальнім мала власні назви, так тепер полуднево-[українсько-]руський нарід міг вазивати ся руским в загальнім зміслі, але в своїм власнім, спеціальнім, мусів найти собі иншу назву. На заході, в Червоній Русі, де він станув в супротивність з чужими народностями, природно було ему задержати свою давну назву і в спеціальнім значіню. І так галицький Червонорус зістав ся Руским, Русином, бо мав стичність з Поляками, Німцями, Уграми; в его частинній народности виступали найвиразнійше такі риси, які були позначками загальної рускої народности, виявлялась приналежність его до загального руского народу, риси такі, як віра, книжна церковна мова і гісторія, котра нагадувала ему про давню звязь з загальноруским народом. Все те хоронило его против змагань чужих елементів, які грозили і грозять ему знищенем. Але там, де та сама народність зіткнула ся з північною і східно-рускою, там назва »Руский« супротив них не мала зміслу, бо Українцєви не приходилось оберегати ті загальні признаки, котрі не відріжняли а ще злучали его з тим народом, що переняв і собі назву »руський«.

Тут назву »руський« треба було конче змінити на таку, котра би визначала ріжницю від східної Русі а не схожість з нею. Таких народних назв з'являлось чимало, та, правду сказати, не було ані одної цілком вдоволяючої, може длятого, що свідомість своєї народности не вповни витво-

рилась. В XVII-ім століттю були назви: *Україна*, *Малороссія*, *Гетьманщина*; тепер ті назви по-неволи стали архаїзмами, бо жадна з них не обіймала сфери всего народу, а означала тільки місцеві і часові появи его гісторії. За нашого часу вигадано назву *Южноруссів*, але она уживає ся тільки в книжках та мабуть і на віки лишить ся книжною назвою, бо народна бесіда не присвоїть собі єї вже з причини зложеної форми. Народна бесіда не дуже любить складати назви, на яких майже завсїгди видко, що они були загадані або суть штучно уковані. Мимоходом завважаю, що зі всіх тих назв, які були вигадувані для нашого народу, щоби его відрізнити від великоруского, якось найбільше приймила ся назва *»Хахол«*, не через свою етимольогію, іно через ту привичку, з якою її уживають Великоруси. Великорус як скаже хахол, то розуміє під тим словом дійсно народний тип. Хахол для Великоруса се чоловік, що говорить певною мовою, має певні форми домашнього життя, свої обичаї, свою властиву фізіогномію народну. Уже-ж певно, що дивно було би й подумати, аби се глумливе прозвище народа приймало ся яко справжня назва народу, так само як коли-б Англієць прозвище *»Джон-Буля«* зробив справжньою назвою свого народа. Але зі всіх прозвищ і назв, які коли були, отсе відай найбільше приймало ся в змислі народної окремішности. Не тільки Великоруси називають Українців Хахлами, але і Українці самі не раз уживають тої назви, не підозріваючи в ній вже нічого глумливого; се трапляє ся особливо в східній частині України. Та годі в тій назві, коли не весь український нарід єї уживає а походжене єї насмішкувате, шукати погожої назви для народа.

[II.]

Але ми звернули трохи в бік від своєї мети. Річ про те, що назва «Русь» утвердила ся з давних давен у полуднево-руського народу. Назва не повстає без факту. Не можна ні з сего ні з того накинути народови яке-небудь імя. Се могло приходити до голови лише таким мудрим людям в західній Європі, котрі запевняли, що Катарина II. найвисшим приказом дарувала московському народови імя «русский» і заборонила ему уживати давньої назви «Москаль». Враз з назвою розвивала ся і самотійна гісторія українсько-руського народа. Відома річ, в яке прикре положене ставлять нас наші давні літописці, коли тільки забажаємо розсліджувати давнє жите нашого народа: нас частують в-досить княжими усобицями, вістями про будову церковей, зо всею докладністю доносять нам о днях, навіть о годинах смерти князів і єпископів: але як застукаш до них в двері скарбниці народного житя, то они німі і глухі, а ключі від тих завітних дверей давно закинені в море забути. Від далекої минувшости лишили ся тільки слабі неясні тіни. Але й ті тіни на-разі вистануть, щоби видіти, як рано Полуднева Русь почала иншою, власною своєю дорогою взростати окремо від півночи. Ті самі спільні основи устанавляли ся, вкоріняли ся і змінiali свій вид инакше на полудни, як на півночи. До половини XII-ого століття північ а ще більше північний схід нам мало знані. Літописні оповідання тих часів крутять ся тільки коло полудня; новгородські літописи виглядають якби лише заголовки затраченого оповідання літописного: такі короткі і уривкові місцеві звістки, які в них заховали ся. Тож

дивно слухати, як декотрі поважні вислідники а за ними і учителі по школах розказують глибокі спостереження о розвою громадских основ в Новгороді, розмірно до переворотів і рухів в удільній рускій землі, — коли в самій річі тут можна судити тільки о розвою новгородских літописей, а ніяк новгородского житя.

Але о доли північно-східної Руси, суздальско-ростовско-муромско-рязанської землі, в ранні часи нашої гісторії не лишило ся навіть такого заголовка, а се тим прикрійше, коли знаємо, що власне тогди в сїм краю зароджувало ся зерно великорускої народности і тогди-то она пустила перші парости того, що опісля стало движником сполученя всеї Руси та закладом ідучого відновлення всеї Славянщини... Єї таємниче походжене і дитячий вік ослонені непроникнутою мракою. При неможливості розігнати густі верстви тої мраки, лишає ся або піддати ся покусі і пустити ся на безконечні догадки і припущення, або, як колись робило ся, успокоїти ся на тій гадці, утихомирюючій всяке фильоване розуму, що так подобало ся верховному промислови і що причини, діячого великоруска народність стала власне такою, якою опісля показала ся, зависіли від невідомої волі. Ні оден ні другий спосіб мислення не задовольнять нашої потреби. Догадки і припущення не зроблять ся самі собою правдами, коли їх не затвердять або очевидні факти або певна, льогічна звязь появ. О промислі ми не сумніваємо ся, але притім віримо, що промисл той кермує всім, що в сьвіті діє ся, як відомим так невідомим, а як будемо в наших міркованях опирати ся тільки на промисл, то нічого не лишить ся для самого міркованя. Річію гісторії єсть розсліджувати причини

частинних появ, а не причину причин, недоступну людському розумови. Єдине, що знаємо о північнім сході, се то, що там помежи Фіннами мешкали Славяне і мали значну перевагу, що сей край мав ті самі загальні основи, які були і в інших краях Руси; але не знаємо ані подрібностей, ані того, як загальні основи примінили ся до частинних условин. Тимчасом на полудни весь українсько-руський нарід з початку IX-ого століття виразно визначає ся суцільністю; помімо княжих перегород він нагадує неустанно о своїм єдинстві подіями своєї гісторії; він усвоює собі одно імя Руси; у него одні спільні побудки, ті самі головні обставини порушають ним; его части тягнуть одна до другої. Інші ж гадузи загально-руського славянського племені, н. пр. Кривичі, відділяють ся яко окремішні части в загальній звязи. Новгород, хоч і відділив ся з своєю землею на півночі, все тягне до Києва; ему ближший Київ аніж Полоцк або Смоленськ. Се ж певно що походить від дуже близької его етнографічної звязи з полуднем.

Від половини XII-ого століття визначає ся в гісторії характер Східної Руси, ростовско-суздальско-муромско-рязанської землі. Появи її самотійного життя зачинають ся, як оповідає наша давня літопись, з того часу, як в році 1157. вибрано Андрея Юревича осібним князем всеї ростовско-суздальської землі. Тоди вже виразно показує ся той окремішній дух, що панував в громадскім устрою сего краю, ті питоменні понятя о громадскім житю, які кермували подіями, і ріжниця сих понятій від тих, котрі володіли в Полудневій Руси і в Новгороді. Сеся епоха надзвичайно важна, она дуже цінний предмет для роз-

слідника нашої минувшости: тут відслонює ся нарисований, хотя не ясно, на спосіб малюнків в наших старих рукописах, образ дитячого віку великоруского народа. Тут можна видіти перші парістки тих прикмет, котрі опісля становили жерело его сили, визнач і слабостій. Тут мовби читаємо дитячий вік великого чоловіка і схоплюємо в его дитячих рухах початки будучих подвигів.

Нічим великоруский нарід за свого дитячого віку так не відріжняє ся від українського народа і інших народів руских земель, як прямованем до утвердження і сформовання единства своєї землі. Андрея вибирають єдиним князем у всій землі, на всі міста. Було у него кількох братів і два небожі; їх проганяють, а позваляють лишити ся тільки двом: одному, котрий нездужав і для того не міг бути ніяким діячем, і другому, котрий не показував ніякої охоти до посідання влади. Прогнане братів не було ділом самого тільки Андрея, се було ділом цілої землі. Літописець каже, що ті самі, котрі поставили Андрея, ті самі прогнали молодших братів. Однакж те единство, до котрого так всі виразно прямовали, не могло відразу вкоренити ся і перейти в постійний та звичайний лад: пізнійше земля мала знов кількох князів разом, але за те оден з них був великий князь, верховода всієї землі.

Враз з тим виринає вже тогди, бодай в зародку, прямоване: підчинити своїй землі інші рускі краї. Так муромска і рязанська землі з своїми князями були вже підвластні князеві ростовско-суздальському. Се не були особисті бажання самих тільки князів, противно: князі, належачи до такого роду, котрого значіне було звязане з єдністю всієї рускої федерації, самі переймали у

всхідно-руській місцевості се місцеве прямуванє. З кількох рисів, які заховав нам літописець при всій своїй скупості на виявленє народних побудок, видно, що князі там, де показувало ся нібито їх особисте властелюбство, ділали за понукою народної волі, і те, що приписувало ся їх самовласти, треба приписати самовластним склонностям тих, котрі їх окружали. Коли Всеволод хотів випустити на волю пійманих князів, свого небожа і Гліба рязанського, Володимирці не допустили до того і присудили осліпити їх. Коли той сам Всеволод іде на Новгород і облягає Торжок, він готовий до згоди і не хоче руйновати волости, але дружина его жадає сего; она образу князя уважає своєю образою. „Ми не цілувати ся з ними прийшли,“ говорять Володимирці з насмійшкою. Таким побитом прямуване завоювати Новгород і ворогованє з Новгородом впливали не з князівських але з народних побудок, і для того-то Новгородці, відперши Суздальців від мурів свого міста, небавком еднались з суздальськими князями а противно люто мстили ся на Суздальцях, продаючи кожного Суздальця по дві ногати. Для того суздальська земля з такою запекlostію, з такою бундючностію ставала до війни против Новгородців, котрі війшли туди яко побідники під прапором Метислава Удалого. Кілька разів можна завважати, як в часі нападів князів східно-руської землі на Новгород пробиває ся народна гордість тої землі, у котрої вже витворив ся пересуд о виспості свого народа і о праві свого верховодства над Новгородцями. Елементи просьвіти, виплекані на київскім ґрунті під православними поняттями, перейшли на східну землю, та там инакше взростали, і явили ся в иншій виді. Замість Києва полуд-

невого повстав на сході другий Київ: Владимир; зі всього видко, що була гадка зробити з него другий Київ, перенести старий Київ на нове місце. Для того поставлено там патрональну церков св. Богородиці Золотоверхої і Золоті ворота, позаводжено й назви київських урочищ: Печерський гóрод, ріка Либедь. Але годі було старий Київ відірвати від Дніпрових гір; ті самі парістки виросли під північно-східним небом на чужім ґрунті інакше, иншим деревом, видали инші овочі.

[III.]

Після давних славянських поглядів на устрій громадський жерелом загальної народної правди була воля народу, присуд віча, з кого би небудь той нарід складав ся, в який би небудь спосіб се віче збирало ся: се залежало від обставин. Відповідно до обставин збирало ся на віче більше або менше учасників, після того оно або набирало значіння всенародних зборів або обмежувало ся на гурму людей, котрим случайно пощастило ся господарити на громадськім полі. Притім давно зродив ся і вкоренив ся в народі погляд, що князь має бути правитель, судья-роз'ємник, установитель порядку, хоронитель від зовнішнього і внутрішнього неспокою. Межи вічевою і князівською основами мусіла отже сама собою повстати суперечність, але она лагодила ся і мирила ся призначенням народної волі віча по-над правом князя... Князь був доконче потрібний, але князя вибрано і можна було прогнати, коли не догоджував тим вимогам народу, для котрих его було треба, або коли над'уживав своєї власти і значіння. Така засада вироблює ся в XI-ім, XII-ім і XIII-ім століттях

всюди: і в Києві і в Новгороді, і в Полоцку і в Ростові, і в Галичи. Она появляє ся відповідно до різних місцевих обставин і до різних умов, в які доля поставила рускі краї. Ся засада приймала то більше монархічного то більше народоправного духа. В одних краях вибирано князів заєдно з одної родини, і таким способом впроваджувало ся гейби право наслідства, та лише для того не могло таке право утворити ся вповни, що не встигло притлумити ся виборче право, котре по своїй сути ослаблювало силу звичаю. В других краях, іменно в Новгороді, при виборі князя народна воля не заховувала зовсім ніяких звичаїв наслідства, а вважала тільки на насущні потреби краю.

В Києві даремно було би шукати якого небудь установленого права і ладу в наслідстві князів. Була там, правда, невизначна ідея старшинства, але народне право вибору стояло вище від неї. Ізяслава, Ярославого сина, прогнали Кияне і вибрали полоцкого князя, котрий случайно сидів тогди в київській вязниці і ніяким правом не сподівав ся такої чести. Ізяслав тільки за помічю чужинців запанував знов в Києві. Се було мовби завойоване чужинцями, і опісля польські гісторики толкували ті події так, мовби Русь находила ся в ленній залежності від Польщі. За якийсь час, ледве тільки київський князь визволив і себе і Киян від помічників, як его знов прогнали. Князь чернигівський вступив на київський трон, а Ізяслав мусів знов утікати. Хотя в літописи не говорить ся, що в тій справі Кияне мали участь, але само собою розуміє ся, що оно так було: з одної сторони Кияне не могли любити князя, який приводив на них чужинців і віддавав

на кару тих, котрих підозрівав о неприхильність для себе і о верховодство над народом в хвили свого вигнання, а з другої сторони і Сьвятослав не міг би запанувати в Києві і свобідно управляти ним чотири роки, якби стрітив опозицію в народі. В дальшій історії літописець кілька разів згадує виразно, що князів через вибір настановлювано і так само прогонювано, що віче уважало себе управненим судити їх, проганяти і карати настановлених ними урядників а деколи і їх самих. Мономаха вибрано князем, і в той сам час постиг народний суд підручників попереднього князя. Всеволод, бажаючи передати пановане своєму братови Ігореві, не міг сего зробити инакше, як в той спосіб, що упросив на се згоду віча; те саме віче скинуло Ігоря і призвало Ізяслава Метиславича, а потім убило Ігоря. Ізяслав Давидович, Ростислав Метиславич, Метислав Ізяславич, Роман Ростиславич, Сьвятослав Всеволодович, Роман Метиславич — о всіх сих князях показує ся, що они були вибрані волею Киян. Мало-помалу значіне народу, яко керманича державних справ, перейшло на військові дружини, се-б то ватаги, що збирали ся зі всяких юнаків; они-то постановляли і скидали князів, князі були мовби знарядем їх і — як все буває в військовій державі — могли держати ся тільки силою волі, уміlostію, а не значінем, яке займали в своїм роді.

Чужинці тюркского племени, Чорні Клобуки, Торки, Берендії, грали тут активну ролю на-рівни з крайнами, так що маса, котра орудовала краєвими справами, була пестрою військовою мішаниною. Так виглядала київська земля. Козаччина завязувала ся вже в XII-ім і XIII-ім століттю. В Червоній Русі князів також вибирали і про-

ганяли. Князь так дуже зависимий був від віча, що навіть родинне его житє стояло під контролею Галичан. В Галичині сила і значіне народу концентрували ся в руках *бояр*. Се були люде, що силою обставин видвигнулись з маси і захоплювали орудоване справами краю. Тут проколювали ся вже завязки того панства, котре за польского панованя загорнуло край і станувши против народної маси визвало її наконець против себе в особі козаків. Читаючи гісторію України-Руси XII-ого і XIII-ого столітя, можна видіти молодий вік того громадского устрою, котрий за кількя столітій показує ся в дорослім стані. Україньско-руська суспільність визначала ся розвитком особистої самоволі, свободою, невизначністю форм в давних часах і такою показувала ся й опісля. До сего прилучала ся несталиість, недостача ясної цілі, поривистість руху, прямоване до твореня і руйноване ще недокінченого, все, що неминуcho впливало з переваги особистости над громадянством. Україна-Русь вправді в ніякім разі не тратила почутя свого народного единства, але й не дбала, щоб его підтримувати; противно, сам нарід, бачилось, йшов до розпаду, і все-таки не міг розпасти ся. В Україні-Руси не видко й найменшого змаганя до підбою сусідів, до асимільованя чужинців, що осіли межі єї коренними мешканцями; в ній повставали сварки і бійки більше за ображену честь або за часову добичу, а не з цілію, щобі уґрунтовати стале пановане на довгі віки. З-разу, коли в Києві утвердили ся варяжескі князі з ріжноплеменною дружиною, Поляне дістали товчок до діланя і стали мовби завоювателями народів: появляє ся ідея прилученя земель, потреба осередка, до котрого би ті землі тягнули; але й тогди

не видно її найменших заходів, щоби ті землі цілком прикрити. Київ ніяк не годився бути столицею централізованої держави. Він і не старався о те, він навіть не потрапив удержати верховодства в федерації, тому що не зумів її організувати. В українсько-руській натурі не було нічого насильюючого, нівелюючого, не було політики, не було холодного вираховання, сталости на дорозі до назначеної цілі.

Те саме показуєся на далекій півночі, в Новгороді; похмуре небо мало перемінило там головні основи полудневого характеру, а хоча незвичливість природи розвинула більше промислового духа, однак не виробила характеру вираховання і купецкої політики. Купецка діяльність злучилася там з таким самим юнацтвом, з такою самою неясністю цілі і непевністю способів до її досягнення, як і войовниче юнацтво українських ватаг. Новгород був все рідним братом полудня. Політики у него не було; він не старався приковати до себе своїх обширних земель, звязати в одно ті різнородні племена, щоб їх замешкували, та завести тревалу звязь і підлежність частин, установити взаємні відносини меж верствами народу; устрій его управи був все під впливом несподіваних побудок особистої свободи. Обставини давали ему надзвичайно важне купецке значіння, але він не старався, щоби ті обставини обертали на свою користь і купецкі вигоди забезпечити для автономії свого політичного тіла, через те він в купецких справах попав цілком в зависимість від чужинців. В Новгороді було так само, як на полудні, багато поривистого юнацтва, широкої відваги, поетичних поривів, але мало політичної підприємливості а ще менше витривалості. Нераз

він брався горячо стояти за свої права, за свою свободу, але не вмів злучити до купи побудок, котрі на позір прямували до одної ціли, але в практиці сейчас розходилися. Для того він все подавався політиці своїх противників, оплачувався добутками своєї торгівлі і своїх земель від замахів московських князів навіть і тогди, коли либонь міг би з ними справитися; він не брався енергично до сталого забезпечення своєї екзистенції, хоть як її цінив; він не йшов наперед, хоть і не стояв на місці мов вода в багні, але крутився, вертівся на однім місці. У него була перед очима ціль, але невиразна, і він не знайшов простої дороги до неї. Він був свідомий своєї єдності з Рускою землею, але не потрапив зробити з нею знаряддя загального єдинства її; він хотів рівночасно в тім єдинстві удержати свою відрубність, і не удержав її. Новгород, так само як і Україна, тримався федеративного устрою навіть тогди, коли противна буря уже повалила его недокінчену будівлю.

Зовсім так само берегла і Україна цілі віки давні поняття; они перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, і Україна, прийнявши устрій козацький, що зародився властиве ще в давніх часах, шукала тої-ж федерації в злучі з Московщиною, де вже давно нестало тих федеративних основ.

Повисше я завважав мимоходом, що козацтво зачалося в XII.—XIII. століттю. На жаль гісторія Полудневої, київської Руси мовби провалюєся після нападу Татарів. Народне життя XIV-ого і XV-ого століття нам мало знане; але елементи, з яких зложився завязок того, що в XVI-ім століттю появилось виразно в формі козацтва, не марніли

але взростали. Литовське пановане збило розділені частини до купи, з них зложила ся якась цілість, якась одиниця. Але небажком жите пішло по давньому. Князьки, вже не з Рурикового але з Гедимінового роду, зрусчивши ся скоро, стали, як і тамті давнійші, грати ся своєю долею. О скільки тут брав участь нарід, сего задля недостатка жерел годї на-певно сказати; неперечно, що в сущности було те, що перше: такі самі дружини, такі самі войовничі ватаги помагали князям, виносили їх на трон, узброювали одних против других. Злучене з Польщою стягнуло живучі елементи Руси і дало їм инший напрям: з неосілих правителів, пачальників ватаг оно зробило властителів дібр, появило ся змагане особисті набутки заступити правом. Польська національність, культурно більше розвинена від рускої, взяла над другою верх; она захопила єї висші класи, відорвала їх від питомої народности, розірвала їх звязь з рештою народу і поставила їх в догідне положене до уярмлення того народу. Доси нарід перебував в омуті загальної самоволі: то уярмлювали єго сильні, то він, як на него прийшла черга, скидав тих сильних на те, щоби вивисшити инших; а тепер покорює ся і уярмлює ся правильно, се-б то висказує ся до певного степеня законність та справедливість такого уярмлення.

Тогди старорускі елементи, що єще в XII-ім століттю до певного степеня розвинулись та довго крили ся в народі, виступають блескучим метеором в формі козацтва. Але се козацтво, яко відроджене давнини, по-неволи носить в собі вже зарід заглади. Оно коротас ся з такими ідеями, які вже не находили поживи в сучаснім ході

гістори́чного призначення. Коза́цтво в XVI-ім і XVII-ім і уді́льність в XII-ім і XIII-ім столі́ттю далеко більше до себе поді́бні, ані́ж можна би припу́стити: вправді́ риси зовні́шньої поді́бности в порівня́нню з риса́ми зовні́шньої неподі́бности сла́бі, але за те вну́трішня поді́бність су́ща. Коза́цтво склада́є ся так само з люде́й рі́жного типу, як да́вні ки́ївські дру́жини; в ні́м єсть тако́ж при́мішка турецького еле́менту, пану́є тако́ж особиста самово́ля, є́ тако́ж прямова́не до дано́ї ці́ли таке, що́ само себе обезси́лює і ни́щить; у него́ така сама не́ясність, така сама не́сталість, таке саме на́становлюва́не і скида́не про́водирів. та́кі са́мі бі́йки за них. Вже-ж певне зда́вати ся може ва́жним, що́ в да́внині зве́ртало ся ува́гу на ри́д про́водирів, на їх по́ходжене, а в коза́цтві про́тивно про́водирів виби́рало ся з-поме́жи рівни́х; але і коза́цтво вже борзо до́ходило до да́внього уді́льного ла́ду і певно ді́йшло би, я́кби не пе́решкоди́ли случа́йні обста́вини, я́кі ча́сто, мимо́ вся́ких припу́скани́х зако́нів, на́вертають бі́г жи́тя. Коли Хмельни́цький усти́г заслужи́ти сла́ву і че́сть у коза́цко́ї бра́тії, она́ на́становля́ла про́водире́м его́ си́на, зо́всім неспосі́бного за́для особисто́ї вда́чі. Ви́бори ге́тьманів до́вго кру́тили ся око́ло о́сіб спорі́днени́х з Хмельни́цьким, і то́лько за́гиб его́ ро́ду бу́в причи́ною, що́ ро́довий кня́жий за́чаток да́вної уді́льности зно́в не воскресе́, хо́тьби і в ин́ших форма́х.

[IV.]

У ве́хідній Ру́си бу́ло ина́кше: тут особисту́ свобо́ду обме́жувано, а на́коне́ць зни́щено. Коли́сь і тут бу́ли і проя́вля́ли ся за́чатки ві́чевого устро́ю,

вибиране князів було також звичайним способом установлювання влади; але тут понятє о громадскім ладі дало собі міцну поруку сталости, а в поміч прийшли православні ідеї. В сїм згляді ріжниця племен визначає ся як не мож виразнійше. Православіє було у нас одно і прийшло через тих самих людей і з того самого жерела; стан духовний творив одну корпорацію, независиму від місцевих властивостей політичного ладу; церков вирівнювала ріжницї, і коли що, то іменно се, щó впливало з церковної сфери, повинно було приймати ся однаково у всїм рускїм сьвітї. Однакож в дійсности вийшло що инше. Православіє принесло до нас ідею монархізма, осьвячення влади небом, оточило понятє о влади промінями божої управи сьвітом; православіє вказало, що в нашім земнім житю єсть промисл, котрий кермує нашими поступками, котрий указує нам будучність за гробом; оно зродило гадку, що все, щó діє ся около нас, сповняє ся або з благословенія божого або стягає на нас гнів божий; православіє примусило зачинаючи яке діло звертати ся до Бога а успіх приписувати ласці божій. Таким способом не тільки в непонятних, надзвичайних подїях, але і в звичайних, які в громадскім житю відбувають ся, можна було бачити чудо. Все се занесено всюди, оно всюди приймало ся до певної міри, пристосовалось до гісторичного ходу, але нігде не перемогло до такої міри супротивних старих понятій, нігде не виразило ся з такою пристібністю до практичного житя, як на східній Руси.

При своїй загальности православіє все-таки давало трохи місця і льокальним інтересам: оно допускало місцеві сьвятощі, котрі не переставали

бути загальними, але опікувалися особливо одною місцевістю. Так по всіх землях руских повстали патрональні храми: в Києві Десятинна Богородиця і Софія, в Новгороді і Полоцку свята Софія, в Чернихові і Твері святий Спас, і так далі; всюди вірили, що від такого головного храму іде благословення на весь край. Андрій збудовав у Володимирі золототеру церкву святої Богородиці і помістив в ній чудотворний образ, котрий викрав з Вишгороду. Ніде святиці патронального храму не показували такої чудотворної сили, як там. В літописи суздальської землі кожда пера, кождий успіх, майже кожда хоч трохи замітна подія, яка лучила ся в краю, називає ся чудом сеї Богородиці («сотвори чудо святая Богородица Владимирская»).

Ідея висшого керування подіями доходить до того, що успіх сам себе освячує. Удає ся справа, то виходить, що Бог її благословить, отже також, що она добра. Межи старими містами ростовсько-суздальської землі і новим Володимиром повстає спір. Володимир вигриває в спорі, він бере перевагу; се — чудо пресвятої Богородиці. Цікаве місце в літописи, коли після признання, що Ростовці і Суздальці яко старші дійсно поступали після права («хотяще свою правду поставити»), після того, як справу тих міст підводить ся під обичай всіх земель руских, літописець каже, що ті міста, противлячи ся Володимирови, не хотіли правди божої («не хотяху сотворити правды Божі») і противили ся Богородиці. Они хотіли поставити своїх князів, котрих собі вибрали, а Володимир поставив против них Михаїла, і літописець каже, що «сего же Михаила избра святая Богородица.» Таким способом Володимир

вимагає для себе першцнства в краю на тій підставі, що в нїм находили ся святаці, котрі творили чудеса і давали успіх. Володимирці, так міркує той сам літописець, прославлені Богом по всій землі, за їх правду Бог їм помагає; притім літописець повідає, чому Володимирці такі щасливі: »его же бо человекъ просить у Бога всѣмъ сердцемъ, то Богъ его не лишить.«

Таким способом замість права громадского, замість звичаю освяченого часом виступає право підприємання з молитвою і божої волі на успіх підприємства. На позір видасть ся, що тут крайній містицизм і відхиляне від практичної роботи, але се так тільки видає ся: в самій річі тут найбільша практичність, тут отвирає ся дорога до усунення всякого страху перед тим, що захитує волю, тут повний простор воли; тут і надія на свою силу, тут умілість користати з обставин. В супротивність до старих звичаїв, до давного ладу, Владимир стає головним містом, тому що Богородиця сприяє ему, а її ласку видно з того, що він має успіх. Він користує з обставин. Коли его противників піддержує боярство, вибране висною клясою, він підносить прапор маси, народу, слабих против сильних; вибрані ним князі виступають яко оборонці слабих. Про Всеволода Юевича говорить літописець: »судя судъ истиненъ и нелицемѣренъ, не обинуяся лице сильныхъ своихъ бояръ, обидящихъ меншихъ и работающихъ сироты и насилье творящихъ.« Разом з тим право вибору, вічева засада прибирає дуже широкий розмір і тим підкопує і нищить само себе. Владимирці вибирають на вічу перед своїми Золотими воротами князя Всеволода Юевича не самого, але й дітей его. Таким способом

вічеве право вважає можливим розтягати свої присуди не тільки на живих але і на потомство, устанавляти міцний сталий лад на довгий час, коли не на все, доки який спритний чоловік не потрафить знайти інший зворот по новім шляху і повести до своєї нової мети, підносячи по давньому до апотеози успіх підприємства, освячуючи его благословенієм божим.

Наконець само піднесенє нового міста Владимира має своє спеціальне значіне і відбиває ся характером великоросійским. Відомо, як у нас деякі учені надавали новим містам більшого значіння іменно для того, що они нові. На нашу гадку новість міста сама по собі ще нічого не значить. Зріст нових міст не міг народити нових понять, виробити нового ладу в більшій мірі, ніж би се все могло стати ся і в старих містах. Осадниками нових міст були мешканці зі старих, они мимо-волі приносили з собою ті поняття, ті погляди, які у них виробились в старих селищах. Особливо мусіло так діяти ся в Росії, де нові міста не тратили звязи зо старими. Коли нове місто хоче бути незалежним, визволити ся від власти старого, то все-таки оно через те саме старати ся буде стати тим, чим було старе, не більш того. Для того щоби нове місто зродило і виховало в собі новий лад, треба, щоби або перших осадників его витисли з старих селищ які-будь такі причини, котрих не знесла маса старого міста, або щоб на нових селищах переселенці нігде ні в чім не стикали ся з старим ладом і перебували в таких обставинах, які сприяють розвоеви нового ладу. Переселенці хоч як би далеко відійшли від своїх старих селищ, задержують свій давний побит і давні свої поняття, о скільки се можливо,

на скільки не затирають їх нові обставини, а змінюють їх тільки з konieczности, коли они ніяк не дадуть ся погодити з новою садибою, тай то змінюють нескоро і все старають ся лишити хоч дещо зі старого.

Українці-Русини порушали ся в своїй колонізації на схід, перейшли вже за Волгу, і все-таки они лишили ся тими самими Українцями-Русинами, як і в Київщині, а коли й набрали дечого відмінного в бесіді, в понятях і в своїй фізіогномії, то се вийшло від обставин, з якими доля судила їм зжити ся на новім місці, а не длятого тільки, що они переселенці. Те саме треба сказати о великоруских переселенцях на Сибірі: они й там Великоруси, а відміни їх належать від тих неминучих причин, котрі примушують їх застосувати ся до клімату, ґрунту, продуктів землі і сусідства. Нові міста в давній Росії повставали в віддаленю яких кількадесятьох верст від старих, як н. пр. Владимир від Суздаля і Ростова, отже в них не могло очевидно бути навіть важних географічних причин, щоби розвинули щось цілком нове. Навіть і тогди, коли нове місто віддалене було від старого на сотки верст, то однакож головні признаки географічні не багато ріжнились, отже і міста були до себе подібні. Нам бачить ся, що учені не дармо шукають нового елементу, але его треба шукати не в нових містах, іно в нових людях. Вся суть є в тім, що на північнім сході Росії складала ся нова славяноруска народність, з своїм мішаним характером, з відмінними умовами життя і звичаями. Початок її губить ся в стародавніх часах, о котрих не маємо відомостій; в XII-ім віці її істнуванє виказує ся декотрими

випуклими рисами. Ми не в силах прослідити, як они складали ся і як вироблювали ся до тої пори, поки не приймили того типу, який показує ся нам вповни в пізнійші часи. Знаємо тільки, що в сих краях жили люде иншого племені, фінсько-турского; до їх землі прийшли Славяне і там поселили ся. Пришельцями мусіли бути в значній мірі Кривичі, бо великоруске наріччє розмірно найблизше білорускому. Відтак маємо гісторичні відомості, що туди переселяли ся люде з Полудневої Руси. Ми не знаємо, чи і яку участь в зложеню сеї народности мали Вятичі — о них годі які небудь догадки робити і з пізнійших рисів, — але се певна річ, що пізнійше, коли великоруска територія дійшла до їх границь і наконєць втягнула їх землю в себе, ті елементи, котрі становили дідівщину народности Вятичів, ввійшли в склад великорускої народности.

Славяне, котрі сюди сунули ся з різних сторон, мусіли утворити мішанину вже длятого, що приходили з різних галузій руского народу, і сеся мішанина мусіла конче дістати свої окремішні риси. Але в яким відношеню були сї пришельці і їх потомки до тамошних людей з иншого племені? На се переважне питанє ми не в силі відповісти, хіба б ми хотіли блукати ся в країні правдоподібностей, догадок і припущень. Звістно, що Поляки, а за ними і декотрі учені з західної Європи, зложили теорію, котра у великоруского народу видить таку велику примішку, що уважає его належачим до туранської раси а тільки змішаним трохи з расою славянською. Та сї люде, які вивели сю теорію, цілком не були підготовлені до обсуджованя такого важного предмету, тому й теорія їх не має ніякої наукової вартости. Ми

тільки можемо жалувати, що сего питання, одного з найважніших в рускій гісторії, не розбирано і не розсліджено, як належить ся, науковим способом. Єго можна до певної міри вияснити, коли не розв'язати, тільки при помочи глибоких фіольовічних і етнографічних відомостей як о людях чужого племені так і рускої народности. Тепер ми скажемо лише отсе: Ми не знаємо, як ішла борба Славян, що прийшли до північно-західного краю Росії, з тамошніми людьми; не знаємо, в якій мірі славянська народність втягнула в себе тамту: все-ж таки ми пересвідчені, що відношення Славян до людей иншого племені мусіли конче викликати утворене окремого народного типу, хотя-би, як ми й бачимо, славянський елемент взяв цілком верх над чужим. Так само і відмінні етнографічні і кліматичні обставини мусіли до сего причинити ся.

В XII-ім століттю і в початку XIII-ого Владимир представляє ся нам як зерно будучої Великої Руси. У него видко вже, хотя ще слабонькі, ті основи, з яких розвинула ся суцільність Росії, які давали силу і тревалість державі, котра в инших обставинах утворила ся одноцільною. Видко тут прямоване до злучення частій, до установлення тревалої влади, до завоювання або прилучення инших руских земель, прямоване до розширення території коштом людей иншого племені і до тревалого усталення в них через заведене міст, видко народну гордість під знаменем релігії, успіх освячуваний ідеєю божого призволення, опору на масу замість дружини, як се показало ся в борбі Владимира з Ростовом, покірність вибраний влади — все се представляє ся в виді молодого пагістка, котрий розріс ся в величезне дерево під

впливом наступаючих обставин, які надали відповідний спосіб его зростови. Татарське завойоване дало новий складник політичному тілу Руси. При всіх характеристичних рисах, які замічаємо в північно-східній Руси, ми в часі передтатарським не видимо ніяких заснов монархізма : вплив старих вічевих основ панував там не менше, як і в інших краях руско-славянського світа ; але ми добачуємо такі риси народного характеру, котрі показують спосібність переймити і розвинути той політичний устрій, який витворився після татарського завойовання.

Монголи не насилували систематично і свідоми народної самоуправи. Їх політичне виображене не дійшло до того, щоби прямувати до злучення мас і до централізації підбитих країв. Побіда визначала ся у них двома способами : загальним руйнуванем і збиранем данини. Росія дізнала одного і другого. Але для збирання данини треба було конче на всю Русь одного певного чоловіка, одного підручника хана. Такого одного чоловіка, такого підручника підготувала зараня руска гісторія в особі великого князя, голови князів, отже і управи землями. І от голова князів став повірником нового пана. Право старшинства і родоводу тай право вибору мусіли зарівно підчинити ся іншому праву, воли володаря всіх земель, володаря законного, бо завойоване єсть фактичний закон по-над всякими правами, не підлягаючий розсуджуваню. А не було нічого натуральнішого, як з'явити ся такому ханському підручникови в тій землі, де було готове насінє, котре треба було тільки підливати, щоб зійшло і дозріло.

[V.]

Прапор успіху під покровом благословенія божого піднесено в Москві, в другій кольонії, зовсім так само, в такий сам спосіб, як перше у Володимирі. Знов нове місто перевисшило старе і знов помагає тут церков, як помогла у Володимирі. Над Москвою спочиває божє благословеніє: туди переносить ся митрополит Петро, сьвятий муж власними руками викопує собі там гріб, котрий має стати гісторичною сьвятостію місцевости; ставить ся друга церков Богородиці, і замість права, осьвяченого стариною, замість народної сьвідомости, паралізованої тепер самоволею завойователя, бере верх і триюфує ідея божого призовленія на успіх. Тут не місце рішати важне питанє: які іменно обставини помогли Москві, що она взяла верх над Володимиром; се питанє відносить ся вже спеціяльно до гісторії Велико-россії, а нам іде тільки о супротивність загальних основ в народностях. Замітимо однакож, що Москву, зовсім так само як стародавній Рим, населили всілякі волоцюги і довго она зростала з того, що напливали до неї нові прибулуди зі всіх усюд руских земель. Особливо можна се казати о висшій верстві народу, о боярах і дуже численній в тім часі дружині. Они діставали від великих князів землі в Московщині; через те така сама мішанина народу була не тільки в місті але і в околиці, котра тягнула безпосередно до міста.

При такій мішанині ріжні давні понятя, принесені переселенцями з їх давнійших садиб, стикали ся межі собою на нових мешканях, і з них мусіло натурально зродити ся щось нове, відмінне, неподібне спеціяльно до жадного з тих складників,

з котрих оно повстало. Новгородці, Суздальці, Полочане, Кияне, Волинці приходили до Москви кожний зо своїми поняттями, переказами свого рідного краю, уділяли їх оден другому; але се вже переставало бути тим, чим було у першого і другого, а стало тим, чим не було у жадного з них спеціально. Таке мішане населенє все скорше показує охоту до розширення своєї території, до здобування чужим коштом, до пролигнення сусідів, до хитрої політики, до завойованя, та кинувши зародок у себе в тісній сфері дає ему розростати ся в ширшій, в тій сфері діяльності, яка виникає опісля від розширення території. Так Рим, бувши зразу збіговищем утікачів зі всіх країв ріжностихійної Італії, виплекав в собі самостійне політичне тіло, зложене вправді з багато складників, але в суцности до жадного з них неподібне. А характеристичним его прямованем було : щораз більше розширяти ся, підбивати чуже, перетворювати в собі ріжнородне, приводити під ярмо своє то силою оружя то підступами. Рим зробив ся силоміць головою Італії а опісля всю Італію зробив Римом. Москва своїми відносинами до Росії дуже похожа на відносини Риму до Італії. Особливо подібні они в тім, що уживали однакового способу до сполученя в одно тіло, Рим Італії а Москва Росії: сей спосіб то переселюване мешканців міст а навіть цілих околиць і розміщене на підбитих землях військових людей, котрі мали служити знарядєм до ассимільованя місцевих народностей і до з'єдиненя частій. Таку політику показала Москва пайвиразнійше за Івана III. і его сина Василя, коли з Новгорода і его околиць, з Пскова, з Вятки, з Рязаня забирали людей і розміщували по різних інших руских

краях, а з інших країв перенесено службових людей і падавано їм землі, які лишилися по тих, котрих вивлащено. Москва повстала зо змішання руско-славянських народностей і зростала таким самим мішанем.

Мабуть подібному змішанню населення завдячував колись Владимир і появлене своє і особливий наурям, але о Владимирі ми, по недостатку жерел, можемо лише припускати те, що о Москві можна сказати з повним правом гісторичної правдивости. Прямоване їх було однакове. Чи Москва взяла верх чи инше місто, се сталося по часті після тої самої засади. Як колись Владимир намагався загорнути під себе Муромщину і Рязанщину і старшувати над іншими землями Руси, так тепер Москва, тим самим способом, але при цілком інших умовах, загортає під себе краї і княжества, і не тільки загортає але і поглинає їх. Владимирови неможливо було досягнути того, чого досягнула Москва: тогди ще живучі були вічеві і федеративні основи; тепер, під впливом завоювання і зросту в народнім дусі противних основ, тамті задушила боязнь вдоволеної влади, сесі ослабли вслід за тамтими. Князі щораз менше стали залежати від вибору, а наслідком того перестали переходити з одного місця на друге, они уґрунтовувалися на однім місці, зачали глядіти на себе як на володарів а не як на завідателів, стали, так сказати, прикріплювати до землі і тим самим запомагали прикріплювати до землі нарід. Москва, уярмлюючи і підбиваючи других, тим самим поновляла ідею спільної вітчизни, але вже в иншій формі, не в давній федеративній але в самовластній. Так зложила ся московська держава, так з неї витворила ся російська імперія. Її грома-

дівською стихією єсть спільність, поглинене особистости, коли противно в українсько-руськім елементі, як в Україні так і в Новгороді, принцип особистости по всяк час показував свою живучість.

З церквою в Великороссії стало ся противне тому, що на Україні-Руси. В Україні церков мала вправді моральну силу, але не допровадила своєї сили так далеко, щоби без доказів освячувати успіх факту. На Вєході она мусіла неминучо, в особі своїх представителів, духовних достойників, зробити ся органом верховного окончного суду, бо на те, щоби справа приймила характер божого призволення, треба було конче, щоби її признав такою той, хто мав в руках право се рішати. Длятого церковні власти на Вєході стояли безмірно висше над масою народу і мали далеко більше можности поступати самовластно.

Вже в XII-ім століттю, іменно за дитячого віку Великороссії, бачимо там, що єпископ Теодор, добиваючи ся признання незалежности своєї єпархії, допускав ся різних варварств і насильств. («Много бо пострадаша чєловѣци отъ него въ держаніи его, и сєлѣ изнебывши [позбувши ся] и оружья и конѣ; друзіи же и работѣ добыша, заточєнья же и граблєнья не токмо простцємъ, но и мнихомъ, игуменомъ и ерѣмъ; безжалостивъ сый мучитель, другимъ чєловѣкомъ головы порѣзывалъ и бороды, инымъ же очи выжигая и языкъ урѣзяя, а иныя распиная на стѣнѣ и мучи немилостивнѣ, хотя исхитити отъ всѣхъ имѣнь; имѣнья бо бѣ пєсєтъ якы адѣ.») Шкода, що не знаємо, якими способами і при яких обставинах єпископ дійшов до того, що міг так поступати, але він певне опирав ся на сьвітську власть Андрєя Боголюбского, котрий для освяченя своїх

підприємств потребував окремого незалежного верховного достойника церковного Владимирської землі, віддільно від київської митрополії, і домагався конче, щоби патріярх настановив незалежного єпископа. Сьвітська власть опирала ся на духовну а духовна на сьвітску. В той час нові основи, не зміцнивши ся еще, мусіли нераз уступати старим, котрі не стратили ще своєї живучости, тому́ Θεодор дістав в Києві відплату за свою гордість, як і князь, що́ видав его головою, за кілька літ також відобрав відплату в Боголюбіві. Ростов був в очах Андрея і Θεодора низшим від Владимира, бо Андрей робить єпископа незалежним від Ростова. Патріярх не згодив ся на се, а посвятив Θεодора на єпископа ростовського, хотя позволив ему жити у Владимирі. Здає ся, що ті злочинства, яких Θεодор допускав ся, визвала опозиція, котру він знайшов в Ростові против своїх намірів верховодити у Владимирі і в церковнім згляді, як в сьвітськім верховодив в Ростові. Але видко Θεодор, зразу сповняючи волю Андрея, потім вже занадто хотів показати, як важна власть єпископа для самого князя. Андрей видав его на погибель.*) Сьвітська власть князя приймає від духовної освячене, але не дає взяти над собою верх, а як тільки тая зачинає

---

*) Θεодор, одержавши від патріярха висвячене на єпископа, не хотів їхати в Київ по благословенє від митрополита, через що Володимирське духовенство не хотіло корити ся ему. а він за се позамикав церкви і заборонив богослуженє. Андрей мусів вирядити єпископа в Київ по благословенє. В Києві митрополит звелів, по византійському звичаю, відтяти Федорови праву руку, виколати очи і вирізати язык. — Князя Андрея в 1175. році за его лютість вбили в селі Боголюбіві его піддані. Тіла его ніхто з духовенства не хотів похоронити. — О. В.

борбу, дає їй удар. Так водилось і опісля через цілу гісторію Великороссії. Духовенство помагало князям в їх прямованю до самовласти; князі також ласкали духовенство і спомагали его дуже, але за кожним разом, коли духовна власть переставала іти рука в руку з самовластною сьвітською, сеся давала їй зараз почути, що без сьвітської власти обходити ся не можна. Така взаємна противвага була як-раз до ладу. Якби сьвітська власть піддала ся духовній, якби допустила теократичний принцип, то не могла би іти простою дорогою, не могла би набувати освячення для своїх підприємств; тогди витворювали б ся самі собою права, котрі би її вязали. Але коли духовна власть користувалась силою, котру однакж власть сьвітська могла їй завсїгди відобрати, тогди мусїла для піддержання себе іти разом зо сьвітською до тої ціли, яку сеся собі вибирає.

Тому в гісторії Великороссії ми видимо не оден приклад, як начальники церкви поблажали сьвітським монархам і освячували їх діла, навіть такі, котрі цілком противні суть уставам церкви. Так митрополит Даниїл одобрив розвід Василя з Соломонїєю і замкнене бідної великої княгинї, а Іванови IV. духовенство дозволило взяти четвертий шлюб, котрим церков здавна бридила ся. З другої сторони бачимо приклади, як опозиція духовної власти против володарів не удавала ся. Митрополит Филип головою наложив за те, що зганив убийства і хули того-ж Івана Грозного, а цар Алексій Михайлович з легким серцем пожертвував свого любимця Никона, коли сей занадто підніє голову в обороні самостійности і достоїнства начальника церкви. За-те при обо-сторонній згодї властей, коли сьвітська не вимагала

від духовної нічого такого, щб очевидночки протинне церкві, а духовна не гадала ставати висше від сьвітскої, церков фактично орудовала всім житем, і політичним і соціяльним, і власть була могуча томў що діставала сьвячене від церкви. Оттак великоруска філософія, спізнавши конечну потребу громадскої єдности і практичного пожертвованя особистости, яко услівя всякої загальної справи, повірила волю народа воли своїх вибранців, лишила осьвячене успіху висшому виразови мудрости, і так дійшла в свій час до формули: Бог та цар ві всім! формули, зазначуючої повне пановане загальности над особистостію.

В тім далекім часі, котрий ми назвали дитинним віком Великоросії, з'являє ся в великорускій релігійности прикмета, котра остро її відзначає а потім станула в суперечности з тим релігійним сьвітоглядом, який зложив ся на Україні-Руси. Се — відношенє до обрядів, до формул, сконцентроване в зовнішности. Таким способом на північнім сході зачинає ся розумоване о тім, чи можна їсти в сьвята мясо і молоко. Се — розумоване, належаче до множества розколів (сект), які і в нашім часі існують та опирають ся тільки на зовнішній стороні.

На полудни подибуємо в давних часах два не досить знані нам відступлення від православія, але в иншім дусі, іменно Адріяна і Дмитра. Они зачіпляли суцні устави церкви, і гадки їх належать до сфери ересій, то єсть таких неправдивих гадок, котрі в кождім разі впливали з умової роботи над духовними питаннями. В тім згляді українсько-руський нарід і пізнійше не визначав ся спорами о зовнішности, котрими північ так богата. Відомо, що в протягу многих століть

у Русинів-Українців не було розколів і спорів о обрядах, як нема і тепер. На півночі, в Новгороді і Пскові, обрядові суперечки виправді доторкнули ся умового руху в духовних питаннях в знанім розумованю о »сугубім« (подвійнім) аллилуя і в новгородскім спорі о тім, як треба вимовляти: чи »Господи помилуй« чи »о Господи помилуй«; але ледве чи такі розумованя дійсно займали в давнину людей на півночі. Бо обставини спору о аллилуях, які знаємо з біографії Евфросина, не суть ще певні; сеся біографія не дійшла до нас в первотворі, і багато учених уважають її уложеною а бодай переробленою раскольниками, котрі старали ся надати як найбільшої важности сему питаню, бо оно, як звістно, було одною з головних справ, які спонукали старообрядців до відпаденя від пануючої в Росії церкви. Притім же в самій повісті о Евфросині говорить ся, що Псков тримав ся »трегубої« (потрійної) а не »сугубої аллилуї«.

Більше розширений і характеристичніший був другий еретицкый рух на півночі, який перший раз проявив ся в Стригольниках. Він тлів цілий вік в головах а потім вибухнув в мішанині різних розумовань, згрупованих Йосифом Волоцким в его »Просвѣтителю« около ереси, звертаючої ся до жидівскої віри. Сей рух, чисто новгородскої манери, перейшов потім в цілу Росію і довго підіймав ся в різних формах яко опозиція против авторитету гадок. Ми не скажемо однак, щоби таке реформаційне прямоване мало великий успіх в Новгородщині і Псковщині; оно тільки показує, що українсько-руський нарід, коли відступав від церкви, ішов иншою дорогою як вели-

коруский. В Україні-Руси після коротких появ в XI-ім і XII-ім століттю не трапляють ся пориви до опозиції против поваги церковної науки, і тільки в XVI-ім століттю стало було кружити аріяньство, коли Симеон Будний видав свій катехизм в українсько-руській мові а деякі сьвященники, як запевняють уїяти, в своїй несьвідомости не тільки не підозрівали в нїм єреси, але ще его й похваляли. В масі народу ся поява не мала успіху.

Єдиним відступленем від православія, яке потягнуло за собою до певної міри нарід, була унія з римско-католицькою церквою; але-ж відомо, що її запроваджувано інтригами і насильством, при сприяючій помочи притягненої до католицизму шляхти, в народї ж она знайшла против себе уперту і кроваву опозицію. Білоруске племя, взагалі лагіднійшої і податливійшої натури, сильнїйше піддавалось гнетучим обставинам і більше показало схлонности, як не приймати унію добровільно, то бодай допустити її, коли не можна було не допустити єї инакше, як енергічним противдїланем. Але в Україні-Руси було инакше. Тут нарід, чуючи насилуване совісти, підняв ся величезним шаром на оборону своєї старосьвітчини і свободи пересьвідчення, а в остатних часах, навіть приймивши унію, далеко раднїйше від неї відступив як Білоруси. Так українсько-руський нарід, не даючи духовенству права безусловно осьвячувати факти, в самій сути остав ся вірнїйшим своїй церкві нїж великоруский: він тримав ся більше духа релїгії нїж форми. За нашого часу неможлива річ, щоби на Україні вийшов який розкол за форми, за обряд, за букви: на се згодить ся кождий, хто хоч трохи знає сей

нарід, придивив ся его житю і прислухав ся его коренним поняттям.

Ми бачили, як великоруска стихія, централізуєчись в своїм дитячій віці у Володимирі, а потім в молодечім в Москві, все показувала тенденцію підгорнути під себе частини а потім і знищити їх самостійність. Те саме відбило ся в релігійно-умовій сфері. Витворила ся нетерпимість до чужих вір, презирство чужих народностей, гордовита гадка о собі. Всі чужинці, котрі відвідували Московщину в XV-ім, XVI-ім, XVII-ім століттях, говорять одноголосно, що Москалі погорджають чужими вірами і народностями; самі царі, котрі в тім згляді стояли попереду загалу, обмивали свої руки, коли діткнули ся чужинецких послів християнської віри. Німці, котрим позволено жити в Москві, дізнавали від Москалів презирства: духовенство голосило, щоби з ними не приставати; патріарх, давши їм раз неосторожно благословене, домагав ся, щоби они виразнійше відрізнялись від православних своїм зверхнім видом, аби на дальше не діставали знеобачка благословенія. Латинську і лютерську, вірменську і всяку иншу віру, хотьби лиш трошки ріжнила ся від православної, Москалі уважали проклятою. Они уважали себе за єдиний правовірний нарід, і навіть не дуже були прихильні до одновірних народів, до Греків і Русинів; нехай би лиш що небудь було несхоже з їх народністю, то вже заслуговало погорди, вважало ся ересю; на все несвое гляділи з-висока.

До вироблення такого погляду мусіло конче причинити ся пановане Татарів. Довге понижене під властію людей чужої віри і иншої народности виражало ся тепер гордовитістю і пониженем

других. Визволений невільник потрафить найбільше відзначати ся пихою. Се ж власне допровадило до того заманеня чужоземщиною, яке появляє ся від часу Петра в виді реформи.

У Українців-Русинів не було сего. З давних давен Київ а потім Володимир Волпинський були збірним пунктом пробування чужинців різних вір і племен. Українці-Русини від непамятних часів привикли чути у себе чужу мову і не цурати ся людей з иншим обличчям і з иншими нахилностями. Уже в X ім століттю, а правдоподібно ще давнійше, Українці-Русини ходили в Грецію: одні займали ся промислами в чужій землі, другі служили в війську чужих володарів. Після прийнятя християнства молода християнська цивілізація, перенесена в полудневу Русь, приманювала туди ще більше чужинців з різних сторін. Українці-Русини, діставши нову віру від Греків, не переймали від них неприязни до західної церкви, яка в Греції витворила ся: архипастирі, будучи самі чужими, старали ся вправді пересадити ту неприязнь на українсько-руську цілину, але їм се не дуже удавало ся: в українсько рускій уяві католик не приймав ворожого вигляду. Особи княжого роду побирали ся з особами пануючих домів католицької віри, те саме, здає ся, діяло ся і в народі. В українсько-руських містах Греки, Вірмене, Жиди, Німці, Поляки, Угри знаходили собі вільне пристанвище і ладнали ся з краянами; Поляки, прийшовши в київську землю в характері помічників князя Ізяслава, розкошували ся веселостію житя в чужій землі. Сей дух терпимости, брак національної зарозумілости, перейшов опісля в характер козацтва і зістав ся в народі до сеї пори. В козацке товариство вільно було вступати

кожному, не питали ся: хто він, якої віри, якої народности. Коли Поляки нарікали, що козаки приймають до себе всяких волоцюг а межи ними і еретиків, що втікли від гоненій духовного суду, козаки відповідали, що у них так здавна водить ся, що кождий може свободібно прийти і пійти. Неприязні поступки з католицькими сьвятоцями в часі козацкоґо повстання не походили з ненависти до католицької віри, але зі злости за насилуване совісти і за примушоване. Походи на Турків і Кримців мали за причину з одної сторони не сліпий фанатизм против невірних, але пімсту за їх напади і за полон Русинів, а з другої они випливали з духа юнацтва і жадоби добичі, котра розвиває ся в кождім вояцкім товаристві, в яким би небудь народі і в яким би небудь краю оно організувало ся. Память о кровавих часах ворогованя з Поляками не загладила ся у народу до сеї пори, але ворогованя спеціяльно до римско-католицької віри, без взгляду на польску народність, у него нема. Українець-Русин не мстивий, хотя памятний на кривду задля осторожности. Ані католицький костел ані жидівска синагоґа не видають ся ему поганими місцями; він не цурає ся їсти й пити, входить в приязнь не тільки з католиком або протестантом, але і з Жидом і з Татариним. Але неприязнь вибухає у него ще сильнійше як у Великоруса, як тільки завважає, що чужовірець або чужоземець зачинає уражати его власні сьвятощі. Як тільки лишає ся другим свобода і оказує ся для них поважане, то натуральна річ вимагати і для себе такої самої свободи і взаїмного поважання.

В Новгороді бачимо такий самий дух терпимости. Чужовірні мали право безпечного пожиття і богослуження. Ріжничі в відношеню до чужовірних християн було так мало, що в Кирикових питаннях указує ся на таку появу, що матери носили дітей своїх хрестити, замість до православного, до римско - католицького (варяжского) сьвященика. Вибудоване варяжської церкви в Новгороді зродило в наступаючих поколіннях духовенства легенду, в котрій оповідає ся, як натуральні заходи декотрих духовних фанатиків, щоби православних крайнів узброїти против чужовірних, не мали жадного успіху. В новгородській землі було багато поган иншої народности, але їх не наvertsали насильно до християнства. Новгородці так мало оказували енергії в розширюваню віри, що в Водській землі ще в XVI-ім столітю було поганьство. Віра розходила ся тут помалу, але за-те в спокійний спосіб. Принцип віротерпимости дуже соблазняв західних християн, коли Новгород, подаючи поміч чудесним народам против Німців і Шведів, котрі хотіли їх силоміць навернути до правдивої віри, входив в неприязні відносини до Ордену і Швеції. Папи в своїх булях докорили Новгородцям, що они ворогують против християнства, що боронять поганьство, і збуджували против них крестовий похід. Німці і Шведи, з котрими Новгородови і Пскову приходило ся воювати, були в очах сих міст політичними а не релігійними ворогами; неприязнь набирала трохи релігійного характеру лише тогди, коли з противної сторони показував ся прямий замах на сьвятощі православної віри, те саме, що видимо і в Україні - Руси. Нехристияне також не були в Новгороді в ненависти; се видко з того, що

Жиди, котрі не сьміли показати ся в Великій-Руси, знаходили в Новгороді таке пристанище, що були навіть в силі завести єретицку секту і навертати до неї тамошних людей. Коли з одної сторони папи і західне духовенство обвиняли Вел.-Новгород о помагане поганам против християн, то з другої сторони православним достояникам не подобала ся надмірна терпимість релігійна Новгородців. Духовенство обурювало ся на них за приставане з католиками і переймане чужих звичаїв; оно хотіло удержувати в народі гадку, що всі неправославні суть погане, і задля того приказували харчі, привезені з заграниці, найперше посв'ячувати в церкві, заким має ся їх споживати.

[VI.]

З сего короткого гісторичного огляду ріжниць, які виникли за далекої давнини межі двома рускими народностями, можна бачити, що в характері українсько-руского народу відзначає ся особливо перевага особистої свободи, а в великорускім переважає загальність. Після коренного поняття Українця - Русина зв'язь людей основує ся на взаємній згоді і може розпадатися через їх незгоду; Великоруси намагали ся установити ко-нечність і нероздільність раз установленої зв'язи а саму причину сего установлення зложити на божу волю, отже тим і виняти з-під людської критики. В однакових стихіях громадского життя тамті переймали духа, сесі намагали ся дати ему тіло; в політичній сфері тамті були спосібні творити серед себе добровільні товариства, зв'язані на стільки, на скільки до сего спонукувала

конечна потреба, і тревалі на стілько, на скілько істноване їх не вадило незмінному праву особистої свободи; другі намагалися утворити тревале громадське тіло на вікових основах, проникнуте одним духом. Тамто вело до федерації, але не уміло вповни витворити її; друге повело до монархії і міцної держави, довело до першої і збудовало другу. Намагане Українців-Русинів показалося кілька разів неспосібним до монархічного державного життя. В старину оно панувало в руских землях, а коли прийшла неминуча пора або згинутися або тісно злучитися, оно мусіло по неволи зійти зо сцени і уступити першенство другому. Великоруский елемент має в собі щось величчя, будуюче, духа ладу, свідомість єдності, пановане практичного розуму, котрий уміє перестояти трудні обставини, вхопити час, коли треба ділати, і покористатися ним, на скільки потрібно... Сего не показав наш українсько-русский нарід. Їго свободна стихія приводила або до розкладу громадських звязів або до коловороту побудок, котрі крутили народним гісторичним життям. Такими показала нам її дві рускі народности наша минувшість.

В своїм намаганню до утворення тревалого, чутного, дотикального тіла для признаної раз ідеї, великоруский нарід все виявляв і тепер виявляє наклін до матеріалізму і уступає українському народові в духовій стороні життя, в поезії, котра у сего розвинулася без порівняння ширше, живійше і повнійше. Прислухайтесь до голосу пісень, пригляньтеся образам, утвореним уявою одного і другого народу, словесним творам обох народів. Не можна сказати, щоби в великоруских піснях не було поезії: в них високо по-

етичною являє ся особливо сила волі, сфера діяльності, іменно те, що так доконче потрібне для виконання задачі, для якої призначив себе сей нарід в гісторичнім ході політичного життя. Найкращі великорускі пісні ті, де виставляє ся, як душа збирає свої сили, або де описує ся її triumf або невдачі, котрі однакж не ломлять внутрішньої могутності. Для того так всім подобають ся розбійничі пісні: розбійник — се герой, що йде бороти ся і з обставинами і з громадським ладом; его живло — руїна, але за руїною мусить наступити відбудоване. Се виявляє ся вже в збиранню розбійничих шайок, котрі представляють сяке-таке громадське тіло. І для того нехай не буде дивно, коли ми будемо видіти в розбійничих піснях те саме живло громадянства, те саме змагання до утворення державного тіла, яке знаходимо у всіх проявах гісторичного життя великоруского народу.

Великоруси нарід практичний, матеріалістичний; він підіймає ся до поезії лише тогди, коли виходить з кружка щоденного життя, в котрім працює, працює не запалюючись, не заманюючись, приміряючись більше до подробиць, до осібностей, і через те спускаючий з очей образний ідеал, котрий єсть душею споетизованя кожного діла, кожної річи. Тому-то великоруска поезія так часто рве ся до того, чого не обіймеш, що виходить по-за межі натуральної можливости, а знов часто спадає до простої забавки і розривки. Гісторична споминка сейчас заходить в епопею і переминає ся в казку, коли противно в піснях українсько-руського народу она більше тримає ся дійсности і часто не має потреби підіймати сю дійсність до епопеї на те, щоби блищати силою

розкішної поезії. В великоруских поезіях єсть туга, задума, але майже нема тої фантазійности, щоб так поетично очаровує нас в українських піснях, уносить душу в світ фантазії і ogrіває серце неземним, нетутешним огнем. Участь природи в великоруских піснях мала а в наших надзвичайно велика: українсько-руська поезія нероздільна від природи, она оживляє її, робить її спільничкою радості і горя людської душі; трави, дерева, птиці, звіріята, небесні світила, ранок і вечер, весна і сніг — все дихає, мислить, почуває разом з чоловіком, все відзиває ся до него чарівним голосом, то участи то надії то присуду. Чуте любви, звичайно душа всякої народної поезії, [в великоруских піснях] мало коли взносить ся над матеріяльність; противно в наших оно досягає до найвищого одуховлення, чистоти, висоти побудок і грації образів. Навіть матеріяльна сторона любви в жартовливих піснях виставляє ся з тою анакреонтичною грацією, котра закриває тривіяльність і саму похіть одуховлює, облагороднює. Жінка в великоруских піснях мало коли підіймає ся до свого людського ідеалу, мало коли краса її взносить ся над матерією; мало коли любовне чуте може в ній цінити що-небудь окрім тілесної краси, мало коли згадує ся о гарних прикметах і вартости жіночої душі. Противно, українська жінка в поезії нашого народу духово така красна, що і в самім упадку своїм виявляє поетично свою чисту натуру і стидає ся свого пониження. В піснях забавних, жартовливих остро визначає ся супротивність натури обох народів. В українсько-руських піснях вироблює ся краса слова і виразу, доходить до правдивого артизму; людська натура, відпочиваючи, не вдоволяє ся

простою забавою, але почуває потребу дати їй добірну форму, щоби не тільки бавила але й підносила душу; веселість бажає обгорнути її стихіями краси, освятити думками. Навпаки в великоруских піснях сего роду визначає ся тільки змагане утомленого від прозаїчної праці роботяти забути ся на хвилю як-небудь, не ломаючи голови, не зворушаючи серця, не займаючи фантазії; сеся пісня існує не для себе самої, але для побічної декорації иншого чисто матеріального вдоволення, і длятого часто доводить до цинізму.

В житю Великоруса, і в громадскім і в домашнім, більше або менше видко брак того, що становить поезію українсько-руского життя, як і на-відворот, в останнім мало того, що становить душу, силу і вартість першого. Великорус мало любить природу: у селянина дуже рідко можна подибати на городі квітки, котрі знайдуть ся майже при кождім домі нашого хлібороба. Та сего ще не досить, Великорус має якусь ненависть до ростин. Я знаю приклади, що господарі вирубували дерева біля своїх домів, погано збудованих, думаючи, що дерева псують красу виду. В скарбових селах, коли начальство зачало наклоняти людей до садження верб біля хат, надзвичайно трудно було спонукати, щоби підливали дерева, доглядали їх і не давали знищити. Коли в двадцятих роках сего століття уряд приказав обсаджувати дороги деревами, то се видало ся народови таким тягарем, що жалі і наріканя відбили ся в народних піснях, зложених надзвичайно тривіально. В Великороссії є вправді багато садів, але майже всі овочеві, розведені для продажі; мало де подибле ся лісна деревина, яко безпожиточна для матеріального життя. Рідко можна зди-

бати такого Великоруса, котрий би спізнавав і відчував красу місцевости, любовався огляданем небесного зводу, впивався безпам'ятно очима в зеркало озера, освіченого сонцем або місяцем, або в голубу далечину лісів, заслухався в хор весняних птиць. Всього отсе майже завжди чуже Великорусови, погрузеному в щоденних рахунках, в мілкій калабани матеріяльних потреб. Навіть у освічених людей, скільки мені доводилося заважати, зістаєся та сама холодність до краси природи, прикрита, деколи дуже нещасливо і смішно, наслідуванем західної чужоземщини, де, як відомо — кому з досвіду а кому від людей, — добрий тон вимагає показувати любов і співчуття до природи.

При убожестві фантазії є у Великорусів дуже мало забобонів, але за-те надзвичайно багато пересудів, і вони тримаються їх уперто. Українці-Русини показують ся навпаки за першим поглядом надзвичайно забобонним народом, особливо на західнім краю українсько-руської землі се дуже впадає в очі (може в наслідок віддалення від великоруского впливу). Майже в кождім селі є поетичні оповідання о тім, як приходять мерці з тамтого світу в найрізкіїших постатях: тут мертва мати приходять викупати свої дрібні діти, там страшний упир о півночі розпинає ся на могильнім хресті і диким голосом кличе: »мяса хочу!« З гробами, розсипаними в такім множестві по багатім гісторичним життєм краю, лучать ся перекази о давно минувших часах мрачної старини, а в тих переказах пробивають ся крізь різнобарвну сітку промінїв народних вигадок сліди давнини, яка не ввійшла в писані літописи. Чари з своїми чудними звичаями, світ духів

в найріжнійших постатях і страшилах, від котрих аж волосе стає на голові то знов регіт бере аж до гикавки — все те убирася в стрійні оповідання, в прегарні малюнки. Нарід деколи сам мало вірить в дійсність того, що оповідає, але не розлучить ся з сим оповіданєм, доки в нїм не згасне почуте краси або доки старе не відновить свого поетичного змісту новими формами.

Цілком інакше в Великороссії: там, як ми сказали, самі тільки пересуди. Великорус вірить в чортів, в домові відьми, тому що переймив сю віру від предків, вірить для того, що не сумніває ся о їх дійсности, вірить так, як би вірив в істноване електричності або тиснення воздуха; вірить тому, що віра потрібна для пояснення незрозумілих появ, а не для догодження намаганю взнести ся з низини матеріального життя в сферу свободної творчости. Взагалі фантастичних оповідань у него мало. Чорти, домовики у них дуже матеріальні; сфера життя замогильного, світ духів мало інтересує Великоруса, і майже нема у него оповідань о з'явленю душі по смерті; а як коли знайде ся, то взяте з книжок і нових і старих, і скорше в церковнім обробленю а не в народнім. За-те Великорус, відповідно духови своєї нетерпимости, далеко більше уперто стоїть за свої пересуди. Я був свідком дуже характеристичного случаю, як одного пана обвиняли о безбожність і богохульство за то, що він виразив ся зневажливо о вірі в істноване чортів.

Межи тими людьми, котрі що іно вступают в книжкову сферу, можна наглядати, якими книжками особливо цікавить ся Великорус і на що іменно він звертає увагу в тих книжках. На скільки мені удало ся завважати, то се бувають

або поважні книжки, але тільки такі, котрі прямо відносять ся до заводу читача, і навіть лише те з них, що може придати ся до найблизшого ужитку, або річі легкі, забавні, служачі до хвиленої розривки без розглядання укладу, без пізнання ідеї. Поетів читає ся або з цілію розірвати ся (і в сїм разі подобає ся в них те, що може злегка перебігати по нервах своєю розмаїтістю або незвичайністю ситуації) або для того, щоби показати, що читач на стілько просвічений, щоби розуміти те, що уважає ся красивим. Часто можна стрічати людей, котрі навіть розпливають ся над красотами поезії, але в самім ділі, як добре вимацаєш їх душу, то побачиш, що тут грає не правдиве чуте, а тільки афектація. Афектація — се знак, що нема правдивого розуміння поезії. Афектація у нашої інтелігенції се річ аж надто звичайна; тому-то, бачить ся, у нас така симпатія до Французів, далеко більша як до других народів, бо нарід сей показав ся мало поетичним а література і штука, вчасти навіть і наука у него, покладає ся на ефектах.

Коли у Великорусів був справді великий, геніяльний, самостійний поет, то се Пушкін. В своїм великім, безсмертнім Євгенію Онегіні він змалював тільки одну половину великорускої народности, так званої сьвітекої інтелігенції. Були вправді вдатні описувателі обичаїв і побиту, але се не творці-поети, котрі би заговорили языком всего народу, сказали б те і так, за що горячо схопив би ся весь нарід, як по-неволи мусїв би сказати кождий з того народу, і сказати голосом поезії, а не прози. Але, повторяю, я далекий від того, щоби великорускому народови відмовляти поетичного елементу, противно, може бути, що він

у них глибший і висший як у нас; він звернувся не в сферу фантазії і чуття, він заховує ся для сфери волі і світлої думки. Пісні великорускі довго не подобають ся; треба їх вивчити, переняти ся духом їх, щоби зрозуміти ту вельми оригінальну поезію, котра і для того зразу недоступна, що чекає ще на великих майстрів, котрі прибрали би її в артистичні витвори.

В релігійній сфері ми вже виказали остру ріжницю українсько-рускої народности від великорускої в тім, що у Українців-Русинів зовсім нема розколів і відступництв від церкви задля обрядів і формул. Було б цікаво розв'язати питання, звідки взяв ся у Великорусів той оригінальний настрій, те змаганє спорити за букву, надавати догматичну вагу тому, що становить часто не більше як граматичне питання або справу обрядову. Бачить ся, що се походить від того самого практичного матеріяльного характеру, котрим взагалі визначає ся великоруска натура. В самій річи, розглядаючи великоруский нарід ві всіх его верствах, ми стрітимо нераз людей правдиво християнської моральности, котрих релігійність звернена на практичне виконуванє християнських добрих діл, але в них мало внутрішньої побожности, пієтизму. Ми стрічаємо святахів, бузовірів, строгих виконавців зовнішних правил і обрядів, але також без внутрішньої побожности, в більшій часті холодних до релігії, виконуючих зовнішню сторону єї з привички, мало здаючих собі справу, чому се робить ся. Наконець знаходимо в висшій класі, в так званій інтелігенції, людей, що або мало вірують або й зовсім не вірують, не в наслідок якоїсь праці розуму і духової борби, але заманені, тому що невіра видає ся їм ознакою

просьвіти. Справді побожні натури — се виемки, а побожність, духова роздума у них се признаки не народности, не того, що єсть спільне в натурі народу, але їх власної окремішньої і індивідуальности.

У Українців-Русинів ми знайдемо цілком противну вдачу: у сего народу іменно багато того, чого нема у Великорусів. У них єсть міцне почуте всеприсутности божої, душевна ревність, внутрішній розмова з Богом, тайне роздумоване о божім промпелі над собою, сердечний потяг до духового, незнаного, таємничого і радісного світа. Українці-Русини сповняють обряди, поважають формули, але не піддають їх критиці; їм і на гадку не прийде, чи треба два або три рази співати аллилуя, чи сими чи иншими пальцями має ся робити знак хреста; а коли-б виникло таке питане, то для розв'язання єго досить би було пояснення священника, що так установила церков. Коли-б потрібні були які-небудь зміни в зверхних формах богослуження або в перекладі книг св. писма, то Українці-Русини ніколи не повстали би против того, їм би не прийшла гадка підозрівати яке небудь порушене святости. Они розуміють, що зверхні річи установляє церков, котру представляють єї керманичі, і що єї керманичі постановляють не переіначуючи самої істоти, то миряне повинні без суперечки за тим пійти; бо коли тільки та чи инша форма виражає ту саму істоту, то сама форма не має такої ваги, щоби можна о неї сперечати ся. Нам трапляло ся говорити з релігійними людьми одної і другої народности: Великорус показує свою побожність в крутанні слів над зверхними річами, над буквами; если він строго православний, то православіє єго лежить особливо в зовнішній сто-

роні; Українець стане виливати своє релігійно-моральне чуте, мало коли зачне розправляти о богослуженю, о обрядах, о празниках, а скаже своє побожне вражене, яке на него робить богослужене, урочистість обряду, високе значіне празника і т. д. За-те у нас і інтелігенцію не так легко захитати в вірі як Великорусів, невіра вселяє ся в нашу душу тільки після довгої, глибокої борби; противно, ми виділи великоруских молодців, вихованих, як видко, від дитинства в строгій побожности, в сповнюваню приписаних церковних правил, але они, за першою легкою зачіпкою, а нераз від кількох дотепних слів покидають прапор релігії, забувають те, що їм впоєно в дитинстві, і без борби, без поступенности, стають ся скрайними невірами і матеріялістами. Українсько-русский нарід се глибоко релігійний нарід, в самім широкім змислі того слова; чи так чи инакше зложили ся обставини, чи так чи инакше він був вихований, він заховає в собі релігійні основи доти, доки істновати-ме сума головних признак, котрі складають его народність: се неминуче при тім поетичнім настрою, яким визначає ся его духовий склад.

[VII.]

В суспільних понятях гісторія витиснула на двох наших народностях свої сліди і установила в них понятя цілком супротивні. Прямоване до тісного злученя частій, знищене особистих побудок під властію загальних, ненарушима законність загальної волі, виражена якби змислом тяжкої долі, сходять ся у великоруского народу з єдністю родинного житя і з знехтованем осо-

бистої волі ідеєю *міра*. Се все виразилось в життю народу неділимостію родин, громадскою власністю, оподаткованем місточок і сіл в старину, де невинний відповідав за винного, роботящий працював за лїнивого. Як глибоко се лежить в душі Великоруса, видко з того, що з поводу уладження хлопської справи за нашого часу промовили за загальністю Великоруси з різних точок погляду, під впливом і запізнїлого московского славянофільства і новомодного французского соціалізму. Для Українця-Русина нема нічого тяжшого і противнїйшого як такий лад; українсько-руські родини ділять ся і дроблять ся, як тільки члени їх почувуть в собі потребу самостійного житя. Опіка батьків над дорослими дітьми видає ся Українцеві-Русинові незносним деспотизмом. Претенсія старших братів або дядьків верховодити над молодшими братами або небожами викликає межи ними страшенне вороговане. Споріднене і посвоячене не дуже у нас нахиляють людей до згоди і взаїмної любови; противно, дуже часто люде тихі, приязні, згідливі і лагідні живуть в непримиримій вражді з своїми родичами. Сварні в родині се зовсім звичайна поява і в низпій і в виспій клясі. Противно у Великорусів споріднене приневолює чоловіка нераз бути для другого приязнїйшим, поблажливїйшим, навіть тогди, коли він взагалі не визначає ся тими прикметами супротив чужих. В Україні-Руси мусять близькі свояки, щоби заховати згоду і любов межи собою, розійти ся і як найменше мати спільного. Взаїмний обовязок, оснований не на свободній згоді а на призначеній долею конечности, єсть для Українця-Русина утяжливий, коли противно Великоруса він найбільше успокоює і утихомирює его особисті по-

будки. Великорус задля послуху обовязковий готов присилувати себе любити своїх кривних, хотьби они ему не по душі були, бути для них поблажливим, тому що они его родичі, хочби сего не зробив з переконання; він готов для них до особистих жертв, хоть має се почуте, що они того не варті, але що они все-таки »своя кров«. Навпаки, Українець-Русин готов, бачить ся, розлюбити ближнього за те, що він его кривний, він для родича менше вибачливий як для чужого, і взагалі споріднене веде его не до зміцнення прихильности, а скорше до її ослаблення. Декотрі Великоруси, придбавши собі маєтности на Україні, задумовали деколи вводити в українські семі великоруску міцну звязь і нероздільність, а наслідком сего були огидні сцени: не тільки рідні братя готові були що хвиля зачати бійку, але сини витягали батьків своїх за волосе з хати. Чим більше принцип семейної влади і міцної звязи родової вкорінює ся, тим супротивнійше она впливає на жите. Українець-Русин тогди добрий син, коли родителі лишають ему повну свободу і самі на старости літ піддають ся під его волю; тогди добрий брат, коли з братом жие як сусід, як товариш, не має з ним нічого спільного, неподільного. Правило: »кождому своє« заховує ся в родинях; не тільки дорослі члени родини не надягають одежі другого, навіть у дітей є у кожного своє; у великоруских селян нераз дві сестри не знають, котрій з них належить кожух, а о окремії власности у дітей нема і бесіди.

Обовязкова спільність землі і одвічальність особистости мірови єсть для Русина-Українця найнезноснійша неволя і несправедливість. Не сьміти назвати нічого своїм, бути наймитом якогось

відлучного поняття о «мірі», відповідати за другого без власної охоти — до всего того не успо-собило українсько-руський нарід его минувше жите. «Громада» в розуміню Українця-Русина зовсім не те, що «мір» у Великоруса. Громада се добровільний збір людей; хто хоче, належить до него, хто не хоче, виходить: так як на Запорожю хто хотів, приходив, хто хотів, виходив звідтам по своїй волі. Після народного поняття кождий член громади єсть сам по собі незалежним чоловіком, самостійним господарем; він лише о стільки має обовязки для громади, о скільки громадяне лучать ся з собою для взаємної безпечности і добра кождого. Головна ріжниця походить тут очевидно від спільности землі. Як тільки член міра не може назвати своєю власністю того кусника землі, котрий він оброблює, то він вже не є вільним чоловіком.

Великоруский устрій міра єсть обмеженем свободи, приневоленем, і длятого его форма, заведена властію, приймила духа і значіне, пануючі в Великороссії; корінь его лежав вже в глибині народного житя: сей устрій вплив морально з того самого прямованя до тісного злученя, до громадскої і державної єдности, котре єсть, як ми показали, спеціальною признакою великоруского характеру. Приватна власність земна виводить ся такою легальною дорогою з великорускої суспільної філософії. Вся суспільність віддає свою долю уособленю своєї власти, тій особі, котру поставляє над суспільністю Бог, отже всі повинні їй покоряти ся. Таким способом весь належить до неї безуслівно, яко до намістника божого; звідси пійшло понятє, що весь боже та царске. І перед царем, як і перед Богом, всі

рівні. Але як Бог одного вивисшає, нагороджує, а другого карає, припиняє, так поступає і цар, що виконує на землі божу волю. Се виражає ся прекрасно пословицею: »воля божя а суд царский«. Тому нарід без наріканя зносив навіть і те, що, здавалось би, переходило границі людської терпеливості, як н. пр. убиства царя Івана Грозного. Цар діяв несправедливо, лютовав, але він все таки був знарядем божої волі. Противити ся цареві, хотіби і неправедному, значить противити ся Богови: се ж і грішно і даремно, бо Бог нашле ще гірші біди. Маючи безусловну власть над суспільністю, цар єсть *государем*, с. є. повним володарем, властителем всеї держави. Слово »государ« означало іменно властителя, котрий має право безумовно по своїй волі орудувати всім, що єсть в его царстві. Тому-то давні Новгородці, виховані в інших поглядах, так обурились, коли Іван III. загадав стародавній титул »господина« перемінити на титул »государя«. Поняте господина означало особу, наділену властю і повагою; господинів могло бути багато: і владика був господин і посадник господин; але государ се особа, про власть котрої не можна було й розправляти: він був єдиний, як єдиний властитель річи. Іван добивав ся стати государем в Новгороді, хотів стати на місци Великого Новгорода, котрий був до того часу государем; зовсім так само, як в Великороссії великий князь станув на місци громадської волі всеї нації. Будучи самодержавним творцем громадских обставин, государ робив все, що хотів, і межи иншим надавав землю за службу собі. Таким способом земля, після первісного понятя, належала мірови, се-б то всій суспільности; після передання сего права

особі государя сей-же давав її на ужитковане тим людям, котрих ему сподобало ся вивисшити і наділити. Ми кажемо: на ужитковане, бо властитель в дійснім значіню сего слова не було. Те, що цар дав, міг завсїгда й відобрати і дати другому, як і безнастанно діяло ся. Як тільки витворили ся відносини робітників до такого посїдача землі, то сей натурально дістав значіне уособленого міра, так само як цар мав значіне уособленої нації. Кріпак лучив свою долю з достоїнством пана, паньска воля станула у него на місце власної волі, зовсїм так, як там, де не було пана, сю власну особисту волю поглиняв мір. У паньських мужиків земля належить до пана, котрий дає її хліборобам по своїй волі; так і у скарбових (камеральних) мужиків: земля віддана на ужитковане мірови, а мір дає її поодиноким людям.

На Україні-Руси, котрої гісторичне жите инакше плило, не зложило ся таке понятє про мір. Там давні удільно-вічеві понятя розвивали ся дальше і стрітили ся з польськими, котрі в основі своїй мали багато спільного з ними, а коли змінили ся, то в наслідок західно-європейських понятій. В давнійшу старину права особистої волі не поглинула перевага громадскої могутости, і не виробило ся понятє о спільній власности землі. Польські ідеї викликали в староруских лише той переворот, що реґулювали їх. Кождий хлібороб був незалежним властителем своєї батьківщини; польський вплив тільки забезпечив его від самовольства народної волі, котре і перше виявляло ся самодійством громади яко злуки вільних людей, і надав фактичному посіданю его правність. Таким способом польський вплив вивисшив богатих і впливових, витворив

висшу клясу, а масу убогого люду вкинув в підданство. Але там магнат-дідич не був репрезентантом царскої а через ню і паньскої волі: він володів по праву; по просту сказавши, се право означало силу, торжество обставин і стародавність роду. Там мужик не міг надати своєму панови жадного значіння сьвященої волі, бо він не розумів відлучного права, бо сам ним користувався, а уособлення він не бачив, бо пан его був чоловіком вільним. Натурально, що і підданий бажав при першій спосібности стати вільним; в Великороссії він сего не міг бажати, бо знав, що его пан залежить від иншої, висшої волі, так власне, як він сам залежав від него.

У Українців-Русинів мало коли траплялося, щоби кріпак був щиро прихильний до свого пана, щоби его вязала з ним така любов безкористна, немов сина до батька, як се нераз ми бачили в відносинах межі панами та кріпаками і слугами в Великороссії. У Великороссян подібують ся приклади трогачого привязання кріпаків. Кріпак, слуга, підданий, нераз відданий своєму панови вповни, душею і серцем, навіть і тогди, коли пан не цінить сего. Він стереже паньского добра як свого, тішить ся, коли честолюбивий пан его дістає почесь. Нам трапляло ся бачити паньских слуг, котрим пан повірив яку небудь орудку. Самі довіренники були шахраї з роду і обдурювали кожного в користь свого пана, але супротив свого пана були по аристидівски честні і щиросердечні. Українці навпаки, они оправдують пословицю: вовка скільки не годуй, він все дивить ся в лїс. Коли кріпацький слуга не ошукає свого пана, то длятого, що він нікого не ошукує; але як вже спокусив ся на ошуку, то

перед-всім ошукає свого пана. Як часто доводило ся чути наріканя на Українців від тих панів, Великорусів, котрі понабували маєтності з кріпаками на Україні. Надармо старали ся они добрим поведенем і справедливістю привязати до себе підданих; панські роботи відбували ся все від-нехочу, і з того-то межі висшою клясою у нас розширило ся пересьвідчене, що Українці люде лїнівi, що у них нема ні щирости ні привязаня, що найбільше у них докажеш страхом. Для того добрі пани робились острими й лихими; звичайно оточували себе Великорусами, а від українських мужиків тримали ся з-далека, якби від чужого народу. Те саме і ще гірше для України мір в великорускім значіню сего слова. Що до нарікань на Українців за лїни́вство, то роблять їх такими чужі для них громадянські основи кріпацького або мірського права; се право означає для Українців, не скованих ланцюхами спільної власности, звязь ріжних обставин, котрі спиняють їх в свободнім орудованю собою і своєю батьківщиною та приближають ся до устрою міра. Взагалі ж докір лїни́вства не єсть справедливий; можна навіть замітити, що Українець по своїй природі єсть більше працьовитий як Москаль і завсїгди таким показує ся, як тільки его не примушує ся до певної роботи.

Цілком инші відносини українсько-рускої народности до польскої. Коли українсько-руський нарі́д дальше стоїть від польського ніж від великоруского своєю мовою, то за-те близше народними прикметами і основами народного характеру. Такої або подібної супротивности, яку ми завважали межі Великорусами і Українцями-Русинами, нема межі Поляками і Русинами ані у внутрішній ані

в зовнішній стороні життя; противно, коли-би доводилось відшукувати коренні позначки ріжниць межі Поляками і Великорусами, то прийшло би ся багато разів повторити те саме, що було сказано о Українцях-Русинах. Але за-те, помимо такої близькості, єсть безодня, котра розділяє єї два народи, і притім безодня, через котру міст поставити не видно можности. Поляки і Українці-Русини — се якби дві близькі галузи, що розвили ся зовсім супротивно; одні виплекали в собі і усталили основи паньства, другі мужицтва, або, по просту сказавши, оден нарід — глибоко-аристократичний, другий — глибоко-демократичний. Але єї назви не вїповни підпадають під обставини нашої гісторії і нашого життя, бо як польська аристократія дуже демократична, так на-відворот українсько-руська демократія єсть аристократична. Там панство шукає зрівняня в своїм стані; тут нарід, рівний що до права і становища, випускає з-посеред себе, з своєї маси відокремлюючи ся особистости а потім намагає ся прогинути їх в своїй масі. В польській аристократії ніяк не міг прийняти ся фєвдальний устрій; шляхта не допускала, щоби одні з єї стану мали більші права як другі. З другої сторони українсько-руський нарід, устанавляючи свою суспільність на основах найповнішої рівности, не міг удержати єї і усталити так, щоби не виступали особи і родини, котрі намагали ся стати родами з правом першєнства і власти над масою народу. Нарід своєю чергою повставав против них або глухим невдоволенем або отвертим супротивленем. Загляньте до гісторії Новгороду на півночі і до гісторії Гетьманщини на полудні. Демократичний принцип народної рівности служить підкладкою, але

на ній безперестанно підіймають ся з народу виспі верстви, а маса бурить ся і примушує їх знов осісти ся. Там кілька разів зграя черни, на голос вічевого дзвона, руйнує і палить до-тла Пруську улицю, гніздо боярське; тут кілька разів Чорна рада нищить значних кармазинників. Однакож Пруська улиця в Великім Новгороді не щезає і не виводять ся в Україні *значні* на обох боках Дніпра. І там і тут сеся борба валить суспільну будівлю і віддає її на здобич народности більше спокійній, котра яснійше розуміє конечну потребу міцної, тривалої суспільности.

Замітно, як нарід довго і всюди зберегає завітні звичаї і прикмети своїх праотців. В Чорноморю, в нових оселях запороских по зруйнованю Січи, діяло ся те саме, що колись в Україні. Із громад, які творили курені, виділяли ся люде, що заводили собі окремі хутори. В сільскім житю Українців-Русинів діє ся майже те саме в своїй сфері: заможні родини вносять ся над масою і добивають ся переваги над нею, а маса за те їх ненавидить. Але маса не розуміє того, щоби чоловік позбував ся самодійности, у неї нема засади проглиняти особистість громадянством. Кождий ненавидить богача, значного, не длятого, щоби він мав в голові яку небудь утопію о рівности, але завидуючи ему сердить ся, чому він сам не такий.

Доля українсько-руского народу зложила ся так, що ті, котрі видвигали ся з маси, звичайно тратили і народність: давнійше они ставались Поляками, тепер роблять ся Великороссіями, а народність українсько-руська завсїгди була і тепер остає ся власністю простої маси. А як доля лишить тих, що видвигнули ся, в сфері прадідів-

скої народности, то она їх якось знов поглиняє в масу і позбавляє придбаної переваги.

З польською народністю діяло ся противно: там особи, що видвигнули ся з маси, коли они були Поляками, не промінюють своєї народности, не йдуть назад, але витворюють міцний стан. Гісторія звязала Поляків з Українцями-Русинами так, що значна часть польської шляхти єсть не що инше, як перевертні Русини, іменно ті, що щасливими для них обставинами видвигнули ся з маси. Через те і виробив ся що до відношеня сих народностей такий погляд, що польська народність — панська, а українсько-руська — хлопека, мужицка. Такий погляд є і доси і проявляє ся в заходах Поляків на так зване зближене їх з нами. Поляки, котрі толкують про братерство, про рівність, в відношеню до Українців-Русинів показують себе панами. Ріжними способами вираження они говорять їм: будьте Поляками, ми хочемо вас, мужиків, зробити панами. І ті, в котрих ліберальні і честні наміри ми віримо, говорять в сущности те саме: коли не йде о пановане і пригнетене нашого народу матеріяльне, то безперечним і явним єсть їх бажане згнести і знищити Українців-Русинів духово, зробити їх Поляками, позбавити нас нашої мови, нашого світогляду, всієї нашої народности, заперши її в польску. Се так виразно проявляє ся в Галичині.

1861. (1872.)

З М І С Т.

СТОРОНА

Твори Амвросія Метлинського.

Амвросій Метлинський	5
Думки і пісні. I. Первотвори.	
1. Бандура	7
2. До вас	8
3. Зрадник	—
4. Степ	9
5. Кладовище	10
6. Спис	11
7. Чарка	—
8. Козак, гайдамак, чумак.	12
9. Козак та буря	13
10. Підземна церква	14
11. До гостей	15
12. Пішли на втікачі	16
13. Покотиполе	17
14. Бабусенька	18
15. Самотні співці	20
16. Дитина-спротина	21
17. Думка Червонорусця	23
18. Гетьман	24
19. Старець	25
20. Козачая смерть	26
21. Гулянка	27
22. Шлянок	29
23. Ніч	31
24. Пожар Москви	32
25. Вязонько	34
26. Добрий-день	—
27. Глек	35
28. Смерть бандуриста	39
29. Розмова з покійними	41
30. Рідна мова	42

II. Переклади.

А. Луна із Словенії.	
1. Із Чехії. 1. Ночна розмова	43
2. Милого з милою	44
3. Смерть царя	45
II. Із Старочехії. 1. Бенес Германов	46
2. Олень	48
3. Сиротинка	—
III. Із Словації. Пісні словацкі. 1.	49
2. (Горо, горо)	50
3. (Біля церкви)	51
4. (Гой, гой, гой)	—
5. (Йшов весною)	52
6. (Доню мала)	—
7. (На високій горі)	54
8. (Король войну)	—
9. Отруя	56
IV. Із Сербії. Пісні. 1.	—
2. (Під горою)	57
3. Три туги	58
V. Із Польщі. 1. Морлак в Венеції	—
2. Дорога	60
3. Чорнобрівка	—
Б. Луна ще із Німечції.	
1. Приязні душі	61
2. Добра ніч	62
3. Було	63
4. Хлопчик пастушок	64
5. Навіщення з могили	65
6. Пісня садовничого	67

Приписки.

I. Доповнення. 1. Замітки про укр.-руську мову	68
2. Варіанти	71
II. Поясненя	75

Твори Миколи Костомарова.

Микола Костомаров	79
I. Сава Чалий (драматичні сцени)	81
II. Переяславська ніч (трагедія)	152
III. Українські сцени з 1649-ого року	217

	СТОРОНА
IV. Загадка (з народньої казки)	239
V. Ліричні і епічні поезії.	
А. 1. Пісня моя	266
2. Клятьба	268
3. Згадка	—
4. Могила	269
5. На добра-ніч	271
6. Зорі	274
7. Співець	276
8. Дід пасічник	277
9. Співець Митуса	279
10. До Марі Потоцької	281
11. Щира правда	283
12. Полтавська могила	286
13. Максим Перебийніс	—
14. Ластівка	288
15. Грецька пісня	297
16. Еллада	298
17. Давнина	—
18. Пантикапея	299
19. Турія	304
20. До жидівки	308
21. Дика коза	310
22. Єврейська співанка	311
23. Журба єврейська	312
24. Погибель Єрусалима	313
25. Погибель Сеннахерибова	316
26. Славянам	—
Б. 27. Чорний кіт	320
28. Квіточка	322
29. Стежки	323
30. Поцілунок	324
31. Зірочка	325
32. Великодна ніч	326
33. Посланець	328
34. Пан Шульпіка	329
35. Отруї	331
36. Кінь	333
37. Ягоди	335
38. Роза	337
39. Місяць	338
40. Соловейко	339

СТОРОНА

41. Хлопець	340
42. Горлиця	342
43. Рожа	—
44. Мана	344
45. Кульбаба	346
46. Туга	348
47. Дідівщина	349
48. Голубка	351
49. Дівчина	352
50. Хмарка	355
51. Сон	356
52. Весна й зїма	357
53. І. І. Срезневському	358
54. Баба Гребетничка	—
55. Веснянка	360
56. Забачення	361
57. Нічна розмова	363
58. Підмова	364
59. Березка	366
60. Паникадиле	—
61. Вулиця	367
62. Попріки	369
63. (Кохавсь я)	370
64. Брат з сестрою	371
65. Зірка	376
66. Панич і дівчина	377
67. Олень	380
68. Місяць	382
69. Дитинка	—
70. Зозуля	383
71. Явір, тополя і береза	385
72. Верб	387
73. Наталя	388
74. В осени літо	394
VI. Статї прозаїчні.	
1. Християнство і кріпацтво	395
2. Суд Чехів над собою	399

Приписки.

Микола Костомаров	406
А. Поясненя	407
В. Додаток. Дві рускі народности	425

Посліслово до першого видання.

Сим томом кінчить ся четверта книжка «Рускої Письменности». При редагованю творів Метлинського я тримав ся переважно видання дра Студиньського (Львів, 1897), де, як побачив я опісля, текст автора зо всіма властивостями язиковими не вповни задержаний. Твори Костомарова зібрані мною перший раз в цілій повноті, а текст їх провірений по можности докладно.

Зразу гадав я в сій книжці помістити також твори Макаровського, покладаючись на голоси знавців нашої літератури, письменні і устні. Але приглянувшись трохи близше его «Натали», я занехав сю гадку. Нехай ся «поема» є вірний «образ сільського побуту», але поезії, поетичного духа, запалу, життя в ній дуже мало. Она читає ся як суха проза, склад тяжкий, дерев'яний, а форма — пожаль ся Боже! В перших 30-х вершах знаходять ся рими такі: звав ся — дівав ся, забувати — прозвати, спорядила — угодила, трудилась — молилась, повикупати — мати, готувала — помагала, питались — брались, красою — косою, цуралась — мальовалась, минає — позіхає і т. д. Треба досить терпеливої і невибагливої вдачі, щоби дочитати сей твір до кінця.

Вірний заповіді, висказаній в першій книжці, я старав ся у всіх виданих доси чотирох книжках а п'яťох томах «Рускої Письменности» особливо о повноту творів і поправний текст, але

все з увзглядненем головної моєї цілі: популяризування нашої письменности. Ця ціль чейже буде досягнена, як видно і з того, що перша книжка, друкована в 3000 примірників, розійшла ся майже до півтора року. А що до повноти, то іменно збірки творів Артемовського, Квітки, Устияновича і Костомарова се єдині повні, взгядно найповніші видання тих писателів, але також у Шашкевича, Головацького, Могильницького поміщені твори, які не знаходять ся в дотеперішних виданях. О поправність тексту старав ся я дуже; особливо вказую на Котляревського і Квітку, де текст Рускої Письменности єсть значно поправніший і від найновіших буцім наукових видань.

Сим видавництвом вносить ся й дещо нове в нашу літературу. Н. пр. відкрились нові, незнані доси а вартовні поезії Артемовського; у Квітки сконстатовано, що его біографи і гісторики літератури приписували ему авторство неіснуючих українських творів. Також в житєписях, хоч они у мене суть тільки мовби надзвичайним додатком, та відтак і в поясненнях, подані деякі нові доси незвістні річи. — Пожадані чейже будуть портрети, а межі ними особливо декотрі мало знані або зовсім незнані, іменно Метлинського.

Тут мушу висказати щирю подяку професорови Н. Сумцову в Харкові, професорови Н. І. Петрову, пп. П. Житецькому, С. Єфремову і В. Доманицькому в Києві, котрі на кожду мою просьбу спішили зо всякою готовостію з подаванем інформацій і вишукуванем та достарчуванем потрібних матеріалів.

Зате голоси критики, з котрих я рад був користати, принесли мені дуже мало. Окрім загальних — впрочім звичайно дуже похвальних —

згадок в періодичній пресі галицькій і буковинській знаходять ся подрібніші замітки на 1-ий том в Київск-ій Старин-ї, на 2-ий в Руслані, а на 4-ий в Літературно-науковім Вістнику.

В Київск-ій Старин-ї (1904, XII, 166—179) поміщена стаття В. Доманицкого з короткою вісткою о видавництві «Рускої Письменности» та з подрібним обговоренем видання творів Гулака-Артемовского. III. рецензент простує найперше деякі дані в житєписи поета, за що я ему вдячний. Найважнійшу похибку зробив я, подавши рік 1866-ий яко рік смерти Артемовского. Я тут вагав ся був: у Петрова і ще десь знайшов я рік 1865., але рік 1866. застав я не тільки у Кописького, а також у Потебні, Огоновского, Барвіньского, Студиньского (як і в київскім «Вик-у» з 1900. р.), отже я міг припускати, що сеся якраз в пізнійших письмах находяча ся дата єсть правдива, що згадані учені мусіли її провірити, тому й не уважав за потрібне слїдити ще самому, тим більше, що житєписи у мене, як вже казав я, лише побічна та безпретенсіональна річ. Чи також інші поправки п. Доманицкого в датах оправдані, не знаю; они мають опирати ся на спеціальній ще не оголошеній студії, але п. пр. тверджене, що Артемовский пійшов в одставку в р. 1848., стоїть в суперечности з Журналом министр. нар. просвѣщенія (т. 62, ст. 190), після котрого увільнено его з становища ректора аж 15. цвітня 1849. Поправки ж п. Доманицкого в тексті майже всі нестїйні: моя лекція звичайно вже й сама собою ліпша і опирає ся на рукописи Житецкого, певнійшій від інших доси знаних. Спеціально що до слова «Пацяника» на стор. 409, 15, то не ся лекція єсть хибна, але хибною єсть лекція

»Пацяфина«, бо жид той не називав ся Расіфено, як каже п. Доманицкий за Київ. Стариною (1897., III), але Расіфо (гл. гісторію), тай в формі »Пацяфина« не було би ані риму (до »пика« 17) ані дотепу. Се все згадую для того, щоби показати, о чім можна й з моїх »Приписок« переконати ся, що я не трактую річей поверховно, не вдоволью ся легко висказами хочби авторитетних осіб або жерел, але сліджу сам та поправляю і доповняю. Отже там, де я чи в тексті чи в поясненнях подаю щось відмінне від дотеперішнього, не роблю се без підстави і без розваги. Як міг рецензент написати, що на Приказках у мене не зазначена дата 1. грудня 1820., коли она стоїть там найвиразнійше (380, 18), і чому він не знає, звідки у мене взяли ся відмінні лекції, коли я о тім цілком ясно говорю в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка (LX, М 2), сего я не можу зрозуміти. Впрочім в цілій рецензії хвалить ся видане Рускої Письменности, що оно гарне, цікаве, найповнійше, приносить нове нашій літературі, цінне і т. д.

Рецензент I. тому Квітки в дневнику »Руслан« (1905 ч. 8) робить особливо той заміт, що в біографії Квітки не вказано на всесвітнє значіне его творів, а власне що »Квітка був першим письменником на усій землі, котрий зважив ся представити простий нарід у реалістичних, неспідмальованих красках; нїяка література не мала таких повістий так вчасно, як Українці«. Ся думка, що ми нашими мужицкими повістями випередили всі інші народи, висказує ся у нас вправді часто, навіть панує у нас скрізь, але помимо того она не зовсім оправдана. Поминувши се, що годї уважати чимсь особливим, коли чисто мужицкий нарід продукує мужицку літературу, перша українська

повість Квітки «Салдацький патрет» появилася в р. 1833., а ще кілька літ передтим славний на весь світ англійський поет Вальтер Шкот малював вірно і залюбки людей з народу, писав деякі оповідання з мужицького життя, як «Два згінники», «Верховинська вдова» (се друге оповідане переложене і на руске в львівській «Правді» з 1877 р.), а в одному з найкрасших его романів «Вязниця в Единбургу» селянка, мов Квітчина козир-дівка, іде пішки і босо з Шкоції до Лондону, щоб у королевої випросити помиловання для своєї засудженої на смерть сестри. Отже, на мою гадку, з твердженням о нашій першештвості в вірнім представлюванню простого народу треба нам бути трохи повздержнішими. Впрочім рецензент з «Руслана» виражає ся о виданню «Рускої Письменности» з найбільшими похвалами.

Рецензент 3-ої книжки, др. Франко, в Літер.-науковім Вістнику (1906, VI, 600—603) признає, що д. Романчук мету свою: популяризації нашого письменства серед широкої маси читачів, даванем їй в руки поправних і по змозі повних збірок творів наших старших письменників, вповні осягнув першими томами Рускої Письменности, а найновіший том добре достроює ся до попередних, — але, додає, що до укладу і оброблення сего тому можна би де в чім і посперечати ся з видавцем. Відтак і зачинає «сперечати ся» та робить багато замітів. Така «суперечка» могла би бути і цікава і поучаюча, тільки-ж тут она виходить якось так, що замість розважних, об'єктивних гадок стрічає ся майже що речене або помилка або непорозуміння або баламуцтво або, що найприкрійше, навіть інсинуація...

Минаю мовчки всякі дрібніші та менше важні помилки чи непорозуміння д-ра Франка

(а є їх немало!) і переходжу до важніших его замітів.

Др. Франко докоряє мені, що я не подавав повних творів, особливо Шашкевича, іменню що я не подав цілого перекладу Короледвірського рукопису та з розмислом пропустив віршик »Верніть ся, пісні родимі« і що твори Шашкевича розмістив у двох категоріях. Отже що до пропущення Корол. рукопису причина дуже проста: сей переклад був оголошений аж з кінцем минулого року, а в тім часі твори Шашкевича в Рускій Письменности були вже надруковані. Пропущений мною віршик „Верніть ся, пісні родимі« називає др. Франко гарним і без сумніву автентичним. Я не можу признати ні одного ні другого. Він єсть перекладом польскої пісні з невдачним переробленем кінця, бо коли польський поет звертає ся тут до весни з просьбою, відповідною до всего попереднього тексту, щоби вернула любий урожай, руский перекладчик просить її нараз ні з сего ні з того о приверненє родимих пісень! Щоби такий (хоть впрочім досить гладкий) переклад чи перерібку вдати, не треба було конче аж Шашкевича, а міг на се здобути ся й Бульвінський, хоч він впрочім не був поет. Наконець що до розміщення творів Шашкевича в двох відділах, то перше те саме робив я в попередних книжках Рускої Письменности з творами Артемовского і Квітки, а по-друге таке розміщенє є щось так звичайне, так уживанє в ріжних виданнях поетів (п. Н. Кр-ский домагає ся сего в Записках Н. Тов-а ім. Шевченка LV, 25 також для творів Шевченка), що не можу начудовати ся, як оно могло разити такого знавця як д-ра Франка.

Дальше уважає др. Франко великою хибою пропущене Вагилевича. Але-ж місце для Вагилевича, і то певне що немаловажне місце, є в історії рускої літератури, а не в збірці письменничих творів. Де-ж бо ті его твори, що мають літературну вартість, що заслуговують на те, щоби їх ще нині читати? Хиба поезії »Жулин і Калина« та »Мадей«, мабуть єдині, які він взагалі написав, та ще може »Передговор к народним руским пісням«. Для того н. пр. і Барвіньский в своїй Читанці не дав єму окремого місця, так само як і Максимовичеві та Бодяньському. Тай знов дивно, що др. Франко аж тепер доглянув пропущене Вагилевича, хоча се заповів вже в 1-ій книжці Рускої Письменности перед двома роками.

Др. Франко ніби-то не хоче сперечатися що до вибору творів, але в дійсности закидає мені, що я з якихсь ніби »педагогічних оглядів« та в супереч »з науковим способом думання« подаю »обрізані та штуковані і для певної ціли препаровані відривки з писань авторів«, не даючи вірного образу нашого письменства. Тут знов не можу вийти з двя. Чи др. Франко нігде не видів або не чув о скорочуваню писань пр. з артистичних, з літературних або з практичних оглядів? Чи не знає хочби о скорочуваню повістей Квітки Кулішем, вже-ж не педагогом (котрі я, мимоходом кажучи, в моім виданю помістив в-повни)? Чи сам в збірці своїх поезій не подав вірша про Ботокудів (отже вірша, не прозаїчної розповіді!) лише в уривках повязаних прозою? Нехай др. Франко викаже мені, де я через скорочене якого писання затемнив образ письменника! Я мав до вибору: або помістити такі наукові розповіді, як Головацького »Три вступительнії преподаванія«, »Роз-

права о язиці южнорускім» і и., в скороченю чи в виїмку, або не поміщувати їх зовсім, бо подане їх в цілости ніяк не годило би ся з популярним (а поміщуване всякого літературного баясту навіть і з науковим) характером Рускої Письменности, загал рускої публіки зовсім не читав би їх, а ті кільканацять чи що-найбільше кількадесять людей, котрим би они десь колись могли придати ся, потрафлять вишукати їх собі і в окремих, перших виданнях. Не о те повинно розходити ся, чи твори якого автора подані всі і в цілости, але о те, чи пропуски оправдані і чи вибір зроблений добре. Та др. Франко над тим як-раз зовсім не застановляє ся.

Але найбільше невдоволений др. Франко з передмов до поодиноких авторів, котрі знаходить і дуже куценькими »в отьому томі« і безбарвними а декуди й зовсім неясними, не входячими в суспільні і ідейні основи явищ і т. и. Тут найперше видко знов баламуцтво чи властиве недбалість: передмови не тільки в »отьому томі« такі »куценькі«, они зовсім такі самі були й в попередних томах!... По-друге: в моїх передмовах мають після мого пляну містити ся власне короткі біографії, найконечнійші вісти про життя і письма авторів, мовби в доповнене чи пояснене до поданого портрету; звідки-ж претенсія, щоби передмови були довгі та »входили в суспільні і ідейні основи явищ«? Чи др. Франко уважає так власне зладжені передмови за щось абсолютно конечне, за необхідне? чи він не видів видань авторів, і то дуже добрих видань, навіть без всякої передмови? Моїм наміром було: заповнити діймаючу прогалину в рускім письменстві, дати Русинам те, чого у них нема а чого конче по-

трібно: загально доступні та по можности повні видання руских визначних писателів з улегшенням їх зрозуміння через додане пояснень, щоби Русини могли знати своїх писателів не лише з чутки та з проб в читанках, але з повної лектури; того ж, щб́ вже є у нас, гісторії літератури, я зовсім не вважав за потрібне і не наміряв давати ще на-ново.

Др. Франко цитує відтак отєї мої початкові речення до вступу, котрий я лиш виїмково додав до житєписи Ішанкевича: »В галицкій Руси, котра далеко довше і далеко тіснійше звязана була з Польщею від прочої України, мала і після прилученя єї до Австрії польщина переважний вплив. Від російської України Галичина відділена була строгим кордоном; австрійська германізація, при браку численнішого німецького елементу в краю, не могла сягати глибоко; а хотя галицкі Русини, завдяки відмінним від польских інтересам австрійским, мали більшу можливість розвивати своє власне національне жите, они так були пересіякли польщиною, що не здужали з неї визволити ся. Руска шляхта вже давно спольщила ся, так само і інтелігентнійша часть міщаньства, тай взагалі у просвітнійших Русинів як євїтского так духовного стану і мова домашня і дух були польські.« Чи така передмова се лише кепська »шабльонова школярська стилістична вправа«, як її дальше називає др. Франко, в тім не гадаю сперечати ся; але др. Франко каже ще спеціально про сї речення, що »тут майже що слово то або гісторична невірність, або такий незручний вислов, що виглядає на навмисне закриване правди«. Розберім же, вже не кожде слово — се вийшло би для д-ра Франка вже надто некорисно, — але тільки речене за реченем, чи гадку за гадкою.

Отже неправдою має бути, що галицька Русь звязана була з Польщею далеко довше від прочої України! неправдою, що звязана була тісніше! неправдою, що в ній і після прилучення до Австрії польщина мала переважний вплив! Неправдою, що від російської України Галичина відділена була строгим кордоном; неправдою, що в Галичині не було численнішого німецького елементу; неправдою, що для того австрійська германізація не могла в ній сягати глибоко. Неправдою, що австрійські інтереси були відмінні від польських; неправдою, що галицькі Русини через те мали більшу можливість [аніж українські Русини] розвивати своє власне національне жите; неправдою, що вони так були пересякли польщиною, що не здужали з неї визволити ся. Неправдою, що руска шляхта вже давно спольщила ся; неправдою, що спольщила ся інтелігентніша часть міщанства; неправдою, що взагалі у просвітнійших Русинів як світського так духовного стану мова домашня була польська; неправдою, що у них і дух був польський!! Коли ж те все неправда, то що єсть правдою? Сего др. Франко не каже, а було би дуже цікаво довідати ся про те. Др. Франко пробує лише доказати неправди моєї згадки о спольщенню Русинів і твердить, що такого великого спольщення не було ані що до мови ані що до духа. На доказ наводить, що при кінці XVIII. віка у богатих шляхетських а навіть панських дворах уживала ся руска мова обік французької (!), що існувало ціле письменство (?!) карпаторуське, що Русини писали по латині або по польски против Поляків в крайне-руськім сепаратистичнім дусі, особливо в 1848 р. (!), і т. и. Та ще каже, що я між иншим з'ігнорував утиск цензури, відмовлю-

ване Русинам 1846. і 1847. р. (!) дозволу на видане часописей. — Чи може бути більша баламутність? Я говорю о занепаді рускої мови і літератури перед виступленем Шашкевича, отже перед 1835-им роком, а др. Франко відповідає мені вказуючи на події з 1846., 1847., 1848. р., коли Шашкевич давно вже лежав в гробі! А що до інших цитатів і виводів, то в них видко (щоби дуже лагідно виразити ся) тільки манію д-ра Франка насильного гонення за ефективною оригінальністю всупереч усталеним поглядам та невмілість его оцінювати факти і з'явища натурально і здорово: одним, спорадичним і менше важним, придає черезмірну вагу, а других, далеко численніших і важніших та давно знаних, зовсім не бере в рахунок.

Але найсумнійше, що деякі вискази д-ра Франка виходять просто на інсинуацію. Не тільки говорить о препарованню образу нашого письменства »для певної ціли«, але й закидає мені, мовби я з якихсь »невідомих причин« умісне »оминав гісторичну правду там, де вона могла б комусь бути хоть крихіточку неприємна«. Таких закидів не робить ся без певних і ясних доказів, а тих др. Франко не подає і не пробує подати. Чи так поступає розважний критик або справедливий чоловік?...

У Львові, 31. жовтня 1906.

Послїслово до другого видання.

Сей том появляє ся тепер в другім виданню. Оно ріжнить ся від першого тим, що у Метлинського текст поезій провірений і справлений після перводруків та в Приписках додані Замітки про

українсько-руську мову (в скороченім перекладі) і Варіанти, а у Костомарова рівно-ж текст провірений, твори вчасти инакше упорядковані і доданий вірш »Славянам«.

Також перша, друга і третя книжка Рускої Письменности вийшли в нових виданнях. В кожній книжці, в кождім томі старав ся я всюди, де тільки показала ся потреба, поробити відповідні зміни, поправки і доповнення: в першій книжці особливо у Артемовского, в другій провірений текст декотрих драматичних творів Квітки після перводруків.

Найбільші зміни пороблені в третій книжці. В першім виданю она обіймала оден том з 624 сторонами; в другім виданю розширена на два томи, перший має 456, другий 512 сторін. Особливо твори Маркіяна Шашкевича займають тепер звиш два рази більше місця. Се стало ся від того, що в межичасі знайшли ся нові твори поета, оригінальні поезії і переклади, а крім того я додав з-помежи знаних вже давнійше писъм его деякі, котрі хоть не мають більшої літературної стійности, але доповняють образ его письменничої діяльности. Значно розширений також обем творів Головацкого і Могильницького: я зібрав у них взагалі все, що має сяку-таку письменничу вартість. По творах Маркіяна Шашкевича і Головацкого, котрі не заняли би цілого тому, помістив я ще, але тільки в Додатку, твори Івана Вагилевича, яко їх літературного товариша і третього члена »рускої трійці«, та Тимка Падурри, яко найвизначнішого представителя тих досить многих Поляків, що колись писали рускі вірші. Твори Николая Устияновича доповнив-ем деякими не-ма-ловажними причинками.

Твори Шевченка, займаючи п'яту книжку, видав я був ще давнійше, заким розпочав видавати «Руску Письменність», самі для себе, в однім томі. В сій п'ятій книжці они розложені на два томи та заосмотрені численними поясненнями і додатком — в рускім перекладі — автобіографічних повістей і звісток поета. Сеї книжки вийшло відтак ще й нове видане знов з деякими поправками і дальшими додатками, між иншим з важнішими варіантами. Поезії упорядковані після хронології з увзглядпенем змісту та форми: лірика і епіка, дрібнійші і більші поезії. Текст у мене ріжнить ся не раз досить значно від инших видань; задля его оправданя я написав Критичні Замітки, поміщені в V. і VI. книжці Записок Наук. Товариства ім Шевченка т. CXI і CXII з року 1912.

Книжка шеста містить твори Пант. Куліша в шістьох томах. Се єдине збірне та повне видане сего визначного письменника; пропущені в ній тільки довші переклади Шекспіра і Байрона. В 1-ім і 2-ім томі знаходять ся оригінальні поезії, в 3-ім драматичні твори, в 4-ім переклади і переспіви дрібнійших поезій російських, польських, німецьких і англійських поетів, в 5-ім повісти, в 6-ім наукові твори. З причини що деякі поезії або частини поезій віднаходили ся аж в часі друку, дальші томи містять не раз доповнення або поправки попередних.

Сема книжка містить вкупі твори одного українського і двох галицьких письменників, Леоніда Глібова і Ксен. Климковича та Володимира Шашкевича: від них почавши настала тісна і постійна зв'язь межи галицькими і українськими письменниками, і руска письменнича мова та література стала розвивати ся спільно.

В осьмій книжці зібрані всі знапі твори Олекси Стороженка в такій повноті, в якій не находять ся в жаднім иншій збірній виданю.

Девята книжка, обіймаюча твори Ізидора Воробкевича в трійох томах, зредагована виємково не мною самим, а переважно д-ром Осипом Маковеем. Перший том містить поезії, другий повісти, третій, ще нескінчений, драматичні твори. Подані далеко не всі писання сего досить плодючого письменника. Може збірку дало би ся було ще трохи більше обмежити, але я гадав, що ліпше давати за багато як за мало, особливо з творів таких авторів, котрих нема инших повних або навіть збірних видань.

Десята книжка се найповніша та систематично упорядкована збірка і найпоправніше видане творів Стефана Руданського. Перші два томи містять дрібніші писання, оригінальні і переложені, третій том містить переклад Іліади Гомера.

На дальші книжки приготавляю і вже майже приладив до друку: повне видане Творів Марка Вовчка в двох томах і Твори Осипа Юрія Федьковича в двох томах. В пляні мав я видати ще вибір творів Олександра Кониського; але чи зможу се виконати, сумніваю ся. Видане дальших книжок Рускої Письменности опізнило ся через те, що треба було робити нові наклади перших п'яťох книжок, себ-то вісьмох томів, та й зібране і сяке-такє упорядкованє писем деяких авторів, н. пр. Куліша, вимагало багато часу, уся ж робота, навіть переписуванє і коректу друкарську, я провадив сам оден. На творах Кониського скінчила би ся письменність ХІХ. віку. З инших, менше визначних авторів, галицких і українських, можна би хіба

вибрати що найліпші та дуже немногі твори, та ледве чи они всі вкупі заповнили би оден том.

Рецензії і згадки, які появили ся о дальших книжках Рускої Письменности, були на жаль того роду, що я не міг нічого з них користати.

У Львові, 30. липня 1914.

Юл. Романчук.

(Друк остатних аркушів сего тому перепинила війна, тож ціла книжка появляє ся аж в два роки пізнійше, ніж була приготовлена.)

Помічені помилки друкарські.

НА СТОРОНІ	В СТРИЧЦІ	НАДРУКОВАНО	МАЄ БУТИ
20	3 з долу	Гей;	Гей,
36	7	И усе	Й усе
46	8 з д.	князь	князь
71	20	українсько-	українсько-
94	9	Чалий	Петро
117	9	вкопаний.	вкопаний,
119	20	місяців	місяців
266	1	IV.	V.
276	6 з д.	Дніпрові	Дніпрові
303	10 з д.	тобе	тебе
393	7 з д.	позиряють	позиряють
396	2	Йому	Йому
398	4	багато	багато
434	8	вазивати	називати

Крім того повипадали в друку декуди знаки розділові; н. пр. має бути 13,8 волю! — 58,9 мене, — 59,1 з д. ставу! — 60,6 В світ-дорогу — 1 з д. брикає." — 87,7 католики, — 120,6 заберуть. — 152,5 з д. великдень. — 154,1 з д. А розкажи, — 233,14 буде, — 328,12 розлучають: — [383,22 не підійде, —] і н.

Руска Лисьменність.

Від мая 1904-ого року розпочав я, по давньому мому задушевному бажанню, видавати **бібліотеку руских клясинів**, се-б то твори найзнаменитших наших писателів, під назвою »Руска Письменність« — після отсих засад: 1) щоби видати твори всіх наших найзнаменитіших писателів (окрім живючих ще), почавши від Котляревського а скінчивши на Кониськім, по можності в повноті, о скільки лиш мають літературну та не часову але й трівкійшу вартість; 2) щоби подані були при кождім авторі его портрет і коротка житєпись та річеві і язикові поясненя для легшого розуміння; 3) щоби по-при сій популяризаторській цілі мати на оці також ціль наукову, отже давати текст критично провірений зо старанною корректою, в пляновім розкладі, з доданем в приписках незнаних а важнійших подробиць, і т. и.

Від 15. мая 1904. до 31. липня 1914. року вийшли:

1) Твори Івана **Котляревського**, Петра **Артемовського-Гулака**, Євгенія **Гребінки**, II-ий наклад 1908. року в 4000 примірників. (I-ий наклад в 3000 прим. з 1904. р. розкуплений.) Сторін 536.

2) Твори Григорія **Квітки-Основяненка**, два томи. II. наклад в 5000 примірників. I. том 1912, сторін 544; II. том 1913, стор. 552. (I-ий наклад в 4000 прим. з 1904. і 1905. р. розпродані.)

3) I. Твори **Маркіяна Шашкевича** і Якова **Головацького**. II. видане 1913. р. з додатком творів Івана Вагилевича і Тимка Падурри. Сторін 456.

II. Твори Николи **Устияновича** і Антона **Могилиницікого**. II. видане 1913. Стор. 512. (Перше одностомове видане томів 3) I. і II. з року 1906., сторін 624, в 4000 примірників, розпродане.)

4) Твори Амвросія **Метлинського** і Миколи **Костомарова**. II. видане, 1914. р. в 5000 прим. Стор. 508. (Перший наклад в 3000 прим. 1906. р., сторін 496, розпроданий.)

5) Твори Тараса **Шевченка**, третє видане, поправлене і розширене, в двох томах; 10.000 прим. 1912. р. Сторін I-ий том 552, II-ий том 544. (Друге видане в 5000 прим. 1907. р., сторін I. том 544, II. том 532, розкуплене в році 1911.)

6) Твори Пантелеймона **Куліша**, в 6-ох томах; 5000 прим. I. том 1908, стор. 504; II. т. 1909, стор. 560; III. т. 1909, ст. 576; IV. т. 1909, ст. 528; V. т. 1910, ст. 560; VI. т. 1910, ст. 700.

7) Твори Леоніда **Глібова**, Ксенофонта **Климовича**, Володимира **Шашкевича**. 5000 прим. 1911. Стор. 580.

8) Твори Олексі **Стороженка**, 5000 прим. 1911, стор. 592.

9) Твори Ізидора **Воробкевича**, 5000 прим., в 3-ох томах. I. том 1910, ст. 420; II. т. 1911, ст. 412; III. т. друк кінчить ся.

10) Твори **Степана Руданського** в 3 томах; 5000 примірників. I. том 1912, сторін 456; II. том 1913, стор. 456; III. том 1914, стор. 480.

Ціна кожного тому: в звичайній оправі 1 К 60 с, в красній оправі 2 К.

У Львові, 31. липня 1914.

Юл. Романчук.

51-00

